

38310

281.6

4.59

2010

2001

109

Հայաստանեայց Եկեղեցի

(ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ)

Գ Ր Ե Գ

Տ. ԲԱԲԳԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Պ Ո Ս Տ Ո Ն

1924

281.6
4-59

50

281.6
4-59

Հայաստանեայց Եկեղեցի

(ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ)

Գ Ր Ե Գ
Տ. ԲԱԲԳԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Պ Ո Ս Տ Ո Ն

1924

3227

~~2909-57~~

29009-ակ

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Բարեկարգութեան
խնդրին շուրջ, ասկէ յառաջ, գրած էի ԿՈՉՆԱԿ շա-
րաթաթերէն մէջ (ՏԵ՛ս, Կոչնակ, 1922, Թիւ 23—
37 եւ 41:)

Այս տարի Մայիսին, Մայրենի Եկեղեցւոյն
պայծառութեան նախանձախնդիր հայեր մասնաւոր
հետաքրքրութեամբ փափաք յայտնեցին որ բանա-
խօսութիւն մը գրեմ հետեւեալ խնդիրներու վրայ:

Ա) «Խնչո՞ւ պաշտպան կանգնելու ենք Հայց-
Եկեղեցւոյն:

Բ) Հայց. Եկեղեցւոյն կատարած դերը մեր ցե-
ղին պահպանութեան մէջ:

Գ) Հայց. Եկեղեցւոյն բարեկարգութեան գործը
եւ մեր պարտականութիւնը ատոր մէջ:

Դ) Հայց. Եկեղեցւոյն առաքելութիւնը»:

Յաջորդ էջերով, որ նախապէս հրատարակուե-
ցան Պայքարի 1924, Օգոստ. 23 — Սեպտ. 11 թիւե-
րուն մէջ, աշխատած էմ դահսցում տալ բարեկամ-
ներուս փափաքին:

ԲԱՐԳԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

1924 Սեպտ. 10,
Արլինկքըն, Մէս.

10756-57

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ի՞նչ եղած է Հայց. եկեղեցին անցեալի մէջ, ի՞նչ է իր ներկայ վիճակը, եւ ի՞նչ պիտի ըլլայ անոր ապագան, թէ՛ բնաշխարհի եւ թէ՛ գաղթաւայրերու մէջ:

Կարելի է այդ երեք հարցումներու մէջ ամփոփել այն բոլոր խնդիրները, որք կը յուզուին Հայաստանի եկեղեցւոյն շուրջ, մասնաւորապէս իր բարեկարգութեան եւ իրրեւ հաստատութիւն, իր գոյութեան պէտքին տեսակէտներէն:

Հայ ժողովուրդին քրիստոնէացման պատմութիւնը պատմութիւնն է հրաշալի դէպքերու: Եւ այս երեւոյթը զարմանալի չէ: Վասն զի, ստուգիւ, հրաշք մըն է Արեւելքի մէկ անկիւնը, Պարսկաստանի վերականգնուած մաղղէականութեան եւ Հոռոմի հեթանոսութեան կրօնական ծանրութիւններուն տակ ճնշուած հեթանոս Հայաստանի մը աւետարանումը նախ ուղղակի առաքելական շունչով, եւ ետքը Լուսաւորչին առաքելանման նահատակութեանց ազդեցութեամբ եւ շնորհքով:

Եթէ եկեղեցի բուռն ատեն պիտի հասկնանք բուն ժողովուրդը, որ հին հաւատքը թողած, նոր հաւատք մը ընդգրկած է, ասիկա կը նշանակէ թէ այդ ժողովուրդը կարող եղած է, անշուշտ որոշ չափով մը, նոր նոր լուսեր տեսնել մտաւոր եւ հոգեկան աշխարհներու մէջ, եւ թօթափել հին հաւատքին փոշիները:

Իսկ եկեղեցին, իրրեւ կազմակերպեալ հաստատութիւն, երբ նկատի առնուի իր ներքին եւ ար-

տաքին յօրինուածքով, այն ատեն եկեղեցին կ'ըլլայ քրիստոնէական կրթութեան եւ դաստիարակութեան մեթոտ մը, որ իրեն յատուկ ծրագիր ունի, ձեւեր ունի:

Ներքին եւ արտաքին յօրինուածք ըսելով կը հասկնամ, նախ եկեղեցւոյն սկզբունքները, այսինքն՝ հաւատքը, գաւառանքը, վարդապետութիւնը կամ ուսուցումը, եւ ապա՝ արարողական եւ ծիսական գրութիւնը, որոնք բանաձեւուած ու կարգադրուած են պաշտօնապէս:

Պէտք է ուշադրութիւն ընել եւ գիտել թէ ամէն ժողովուրդ իր ընկերային կեանքին ու կենցաղին համեմատ արտաբնական ձեւ եւ կերպարանք կու տայ իր եկեղեցւոյն, մանաւանդ ատոր արտաքին յօրինուածքին: Այս է պատճառը որ այսօր, քսան դարու յուսանք պատշգամներուն վրայ, երբ ուեկ քրիստոնէական եկեղեցի քննենք, պիտի տեսնենք որ անոր յօրինուածքին մէջ հետքեր եւ գիծեր կան հին հաւատքի շրջաններէն: Եթէ այս հետքեր ու գիծեր, զոր օրինակ, Ամերիկայի ամէնէն ազատական համարուած եկեղեցիներուն յօրինուածքէն դուրս են վտարուած, բայց ատոնք կ'ապրին ժողովրդեան ներքին կեանքին մէջ, եւ ատոնց նախապաշարում կամ ինչ սովորութիւններ անունը կուտան մարդիկ, եւ սակայն իրականութեան մէջ անոնք հետքերն ու գիծերն են նախկին կրօններու:

Հայաստանի եկեղեցւոյն ներքին եւ արտաքին յօրինուածքին մէջ, հայ հեթանոսութեան հետքեր եւ գիծեր մնացին, շատ բնական եւ հոգեբանական պատճառներով, մա'նուանդ արտաքին յօրինուածքին մէջ, որք սակայն, այսօր ըսենք, այնքան քրիստոնէացած են որ պարզ ժողովուրդը, ո'րչափ ալ կրթուած եւ դաստիարակուած ըլլայ կեանքի գործնական գիտութեանց մէջ, չի կրնար կուսնել թէ

ի'նչպիսի տարրեր եկած մտած են իր գուտ եւ վճիտ կարծած հաւատքի եւ պաշտամունքի պարզութիւններուն մէջ:

Հայաստանի եկեղեցին, ատնելով իր ամբողջութեան մէջ, իրրեւ կազմակերպեալ հաստատութիւն, իր պատմութեան ընթացքին կը ներկայանայ քանի մը որոշ հանգամանքներով.

1.— Իրրեւ հաստատութիւն, որ պահած է քրիստոնէական առաջին դարերու հաւատքը, աւանդութիւնները, սովորութիւնները, եւ զանոնք գործածած է իրրեւ միջոց աւետարանական սկզբունքները վերածելու ժողովուրդի կենցաղին:

2.— Իրրեւ կազմակերպեալ կրօնական հաստատութիւն՝ եղած է միանգամայն ազգային հաստատութիւն:

Վարդանանց պատմութեան մէջ, Եղիշէ կը նըկարագրէ այն ազգային առանձնաշնորհումները, զոր կը վայելէր Հայաստանի եկեղեցին: Երբ Պարսից կառավարութիւնը զրկել ուզեց հայ եկեղեցին (ժողովուրդը) իր այդ առանձնաշնորհումներէն, եւ ստիպեց որ թողուն քրիստոնէութիւնը եւ մազդէական ըլլան, այն ատեն պայթեցաւ Վարդանանց պատերազմը:

Հայաստանի եկեղեցին էր որ հայերէն գիրերը գտաւ եւ ստեղծեց հայ ժողովուրդի գրաւոր լեզուն: Հայաստանի եկեղեցւոյն հոգեւոր պետն էր որ թագաւորական դահուն անկումէն ետքն ալ շարունակեց ներկայացնել աշխարհիկ իշխանութիւնը: Վերջապէս Հայաստանեայց Եկեղեցին է որ միութեան կապ եւ յարաբերութեան կեդրոն եղած է ի սփիւռտ աշխարհի ցիրուցան Հայ ժողովուրդի համար:

3.— Իրրեւ կազմակերպեալ հաստատութիւն, իր կրօնական նկարագրով, այսօր կը պահէ իր ինքնօրէն եւ ինքնուրոյն յօրինուածքը, թէ՛ վաղեմի եւ

թէ նոր, եւ կը ներկայացնէ համեմատական եզր մը հին եկեղեցիներու քով՝ իր իսկատիպ ժողովրդակա- նութեամբ եւ պարզութեամբ:

4.— Հայաստանի եկեղեցին, իբրև կազմ- կերպեալ հաստատութիւն, ունենալով հանդերձ ազ- գային շատ շեշտուած նկարագիր, չէ դադրած հիմ- նովին կրօնական ըլլալէ: Եւ այսօր, երբ աշխատու- թեան եւ վարչական գործերու բաժանումներուն չը- նորհիւ այնքան յտակուած են ժողովուրդներուն կրօնական եւ քաղաքական գործառնութիւնները ըն- կերային կեանքին մէջ, ինչ որ ծանօթ է Ծրանասյի պատմութեան մէջ եկեղեցւոյն եւ պետութեան բա- ժանում անունով, Հայց. Եկեղեցին, իր կրօնական նկարագրով պիտի բարեկարգուի, եւ իր կրթական ու դաստիարակութեան գործը յառաջ պիտի տանի ծառայութեան նո՛ր ուղիներէն: Վասն զի վերջին հալածանքներ, կենցաղի ահոելի տղեղութիւններով վիրաւորեցին մաքուր հաւատքը, եւ շատ մը աղուոր գիծեր եղծեցին Հայ ժողովուրդին բարոյական մե- ծութիւններէն:

Չատ գատ վերլուծենք այս չորս հանգամանք- ները:

Ա.

Ծառը կը ճանչցուի իր պտուղէն, ըստ աւե- տարանական ճշմարիտ առածին: Հայց. Եկեղեցւոյն ալ նշանակութիւնն ու արժէքը պէտք է փնտուել իր արդեանց մէջ: Հայաստան քրիստոնեայ եղած է: Ասիկա պատմական իրողութիւն մըն է: Եւ անշուշտ պատմութեան համար շատ կարեւոր է թէ Հայաս- տանի քրիստոնէացման մէկէ աւելի առաքեալներու աշխատութիւնները ի՞նչ եղած են, ո՛րչափ ստու- գութիւն կայ նոյն իսկ Հայաստանի առաջին լուսա-

ւորիչներու պատմութեան մէջ: Նոյնքան կարեւոր են պատմութեան համար Լուսաւորչի եւ Տրդատի անձերուն եւ գործերուն քննութիւնը:

Գարձեալ, եկեղեցիի մը համար ո՛րչափ հարկ ան- հրաժեշտ է բանաձեւուած, պաշտօնական հաւա- տումքներ, ծէսեր, արարողութիւններ կամ Ս. Գիր- քը առանց միջնորդի, ուղղակի կարդալու եւ հաս- կընալու գրութիւնը, գոր օրինակ, արդի բողոքա- կան եկեղեցիներու ընդգրկած ձեւով, ո՛րչափ իրա- կան է ըստ ինքեան. այս եւ առնց նման բոլոր խըն- գիւնէր, երկրորդական են, սա՛ր բուն խնդրին քով, թէ, գոր օրինակ, Հայ ազգը Աւետարանով լուսա-ւորուելէ ետքը ո՛րչափ քրիստոնեայ եղած է: Վասն զի, ինչպէս որ կանխեցի դիտել տալ, բանաձեւուած, պաշտօնական հաւատամքներ, ծէսեր եւ արարողու- թիւններ, եւայլն, այս բոլորը Աւետարանը բացատ-րելու, հասկնալի եւ գործնական ընելու միջոցներ ու կերպեր են, այսինքն՝ դաստիարակութեան մեթոտ մը, գրութիւն մը, եւ անոնք, նոր նոր ստեղծուած, յերիւրուած բաներ չեն, այլ ուղղակի բղխած են ժո-ղովրդի կեանքէն ու կենցաղէն, անոր թէ՛ պատմա- կան կեանքէն եւ թէ՛ կենդանի կեանքէն: Այսպէս ա- մէնէն շօշափելի, գրական նիւթերը միայն դիտելով կարելի է ըմբռնել այս պարզ իրողութիւնը: Երբ Ս. Գ. Լուսաւորիչ յաջողեցաւ Հայաստանի մէջ պետա- կան կրօնը ընել տալ Քրիստոնէութիւնը, իր առաջին գործը եղաւ հեթանոս մեհեանները վերածել քրիս- տոնեայ տաճարներու կամ եկեղեցիներու: Այս փո- փոխութիւնը կամ փոխանցումը մատ ուշադրաւ է.— մեհեաններէն դուրս կը հանուին եւ կ'ոչնչացուին կուռքեր, եւ կոտապաշտութեան գրութիւնը արտա- յայտող գործեր եւ գործիքներ. բայց ինչպէս որ կոտապաշտական պաշտամունքի տեղ կը հաստատուի քրիստոնէական աստուածապաշտութիւնը եւ անոր ձե-

ւերը, նոյնպէս կուռքերու տեղ կը դետեղուին քրիստոնէական պատկերներ, եւ հեթանոսական տօներու տեղ քրիստոնէական կամ տնօրինական տօներ, նոյն իսկ քուրմերէն եւ քուրմորդիներէն շատեր կը կոչուին քրիստոնէական եկեղեցւոյ քահանայագործութեան, եւ երախտից (ոչ-քրիստոնէական, առանց սեռի եւ հաւատքի խտրութեան) մկրտութիւնը հետըզհետէ կը փոխադրուի տղայամկրտութեան նախկին եկեղեցւոյ մէջ, եւ Սուրբ Գիրքը կը մեկնուի եւ կը քարոզուի պատասխանատու պաշտօնեաներու ձեռքով, եւ նոյն իսկ կրօնական եւ կրօնական-փիրիստփայական խնդիրներու ուսուցման մէջ, տարածայնութիւններու եւ տարօրինակութիւններուն առաջըր աննշու համար, — որպէս զի քրիստոնէական գիտութիւնը միաձեւ եւ միակերպ ըլլայ, եւ եկեղեցին չտկարանայ եւ չայլանդակուի տարբեր տարբեր կարծիքներով ու հերձուածներով, — կ'ընդունուի դաստիարակութեան մեթոտին միաձեւութիւնը, եւ այս սկզբունքով է որ Տիեզեր. Երեք Ժողովներ մինչեւ 451 կարող կ'ըլլան քրիստոնէական բովանդակ եկեղեցւոյ մէջ պահել հաւատքի, վարդապետութեան, եւ այլն ներքին միութիւն մը, գրեթէ ազատ թողով իւրաքանչիւր ազգը իր միջավայրին մէջ, արտաքին ձեւերու մանրամասնութեանց մէջ: Եւ Հայաստանի Եկեղեցին հաւատարիմ կը մնայ այդ Երեք Ժողովներու որոշմանց:

Արդ, Հայաստանի Եկեղեցին, սկիզբէն մինչեւ Ս. Գ. Լուսաւորիչ, առաքելական շրջանին, ա՛յնչափ քրիստոնէայ էր ո՛րչափ կարելի էր հզօր հեթանոսութենէ նոր կրօնք անցնող Ժողովուրդի մը համար: Արարատեան բիւրուոր նահատակներու պատմական գոյութիւնը ցոյց կուտայ թէ Հայք կարող եղած են այնչափ լաւ հասկնալ Աւետարանը, եւ

Յիսուս Քրիստոսի նշանակութիւնը եւ Քրիստոնէութեան հմայքը, որ իրենց արեան գնով չե՛ն ուրացած զանոնք: Երբ այսպիսի արիւնով կնքուած իրողութիւն մը կայ Հայաստանի լուսաւորութեան առաջին շրջանին մէջ, եւ այլեւս երկրորդական կարեւորութիւն մը միայն կ'ընծայեմ եւս ուրիշ մանրամասնութեանց. դոր օրինակ, չեմ փնտուր թէ այս արեամբ նահատակեալ առաջին շրջանի քրիստոնէաներ Սուրբ Գիրքը ուղղակի անձա՞մբ ուսումնասիրեցին, թէ ուսուցիչներու, կաղմակերպեալ պաշտօնեաներու դրութեան մը դաստիարակութենէն անցան, կամ թէ իրենց քրիստոնէութիւնը զուտ «աւետարանական» չէր (իրբեւ թէ իրականութեան մէջ այդպիսի բան մը զոյութիւն ունեցած ըլլայ, նոյն իսկ հիմա, ամերիկեան ամէնէն աւելի ազատամիտ եւ ոչ-ծխական համարուած եկեղեցիներու մէջ իսկ), այլ լի՛ էր չին հաւատքի հետքերով եւ նախապաշարումներով:

Աւետարանի դործնական հասկցողութիւնը Հայաստանի մէջ, հակառակ հին հաւատքի գոյութեան սաղին անդին, այնքան իրական ու ուշագրաւ է որ, մարդ պարզապէս կ'սքանչանայ, երբ, զոր օրինակ, Մեծն Ներսէսի Ժամանակը ուսումնասիրէ Փաւստոս Բիւզանդի արձանագրած տեղեկութիւններով:

Մարդասիրական կազմակերպութիւններու գոյութիւնը Հայաստանի եկեղեցւոյն Դրդ դարու պատմութեան մէջ, այնքան դարձանալի է որ մարդքնազատօրէն կը փորձուի չափազանցութիւններ տեսնել ատոնց նկարագրութեան մէջ. վասն զի կարծես թէ 20րդ դարու նկարագրութիւններ եղած ըլլային ատոնք եւ ո՛չ թէ Դրդ դարու, իրբեւ արդիւնք Լուսաւորչեան շրջանի աշխատութեանց:

Հիւրանոցներ, որբանոցներ, ճերանոցներ, ուրկանոցներ, անկելանոցներ, եկեղեցիներէն եւ դըպրոցներէն (յունարէն եւ ասորի լեզուներով) զատ:

Ի՞նչպիսի հիմնական եւ մեծ փոփոխութիւն ափ մը հայ ժողովուրդի կեանքին եւ կենցաղին մէջ, Աւետարանի լոյսերուն ազդեցութեան տակ :

Մարդիկ քրիստոնեակ' եղած են իրենց բոլոր սրտով եւ հոգով, եւ թէպէտ հին հաւատքի հեռքեր խորունկ են դեռ իրենց քրիստոնեական կեանքի արտայայտութեան մէջ, եւ տակաւին ասդին անդին, դժուարամտելի վայրերու մէջ հեթանոսութիւն կը տիրէ, բայց Հայ ազգը, իր ամբողջութեան մէջ առնելով, կը տեսնենք որ հասկցած են Աւետարանի ոգին, եւ կ'ապրին աւետարանական սկզբունքներով : Աւետարանը կեանք, կենցաղ, իրականութիւն մը եղած է իրենց համար եւ ոչ թէ հաւատքի բանաձեւ մը միայն : Եւ նկատի առէք, որ այս դարձման յիշատիութիւնը հայ ժողովուրդի հոգեկան կեանքին մէջ կատարուած է լոկ քարոզութեամբ, կազմակերպեալ պաշտօնէութեան մը — նուիրապետութեան մը — աշխատութիւններով : Վասն զի Հայ ժողովուրդը, հայերէն լեզու ունէր, բայց չունէր հայերէն գիր եւ գրականութիւն : Հոգեւոր պաշտօնականներ տեղ տեղ յունարէն եւ տեղ տեղ ասորերէն պիտի կարգային Սուրբ Գիրքը եւ յետոյ հայերէնով պիտի բացատրէին իրենց ընթերցուածները, եւ ասիկա ահագին աշխատանք մըն էր թէ՛ թարգմանիչներուն եւ վերձանողներուն համար եւ թէ՛ նոյն ինքն ժողովուրդին համար, որ բան մը չէր հասկնար յունարէն եւ ասորերէն ընթերցուածներէն :

Այսպիսի սարօրինակ պայմաններու մէջ Հայ ժողովուրդին քրիստոնեացումը եւ քրիստոնեական սկզբունքներուն կեանքի վերածումը այնպիսի իրողութիւն մըն է որ Հայաստանի եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ կը մնայ իր եզակի եւ ինքնուրոյն համագամանքով :

Հայաստանի քրիստոնեացման այս շրջանին մէջ

ուրիշ իրողութիւն մըն ալ կայ, որ պէտք չէ վրիպի ուշադրութենէ :

Հեթանոս ժողովուրդի մը առ հասարակ քրիստոնեացումէն դատ, կա'յ նաեւ այդ նորահաւատ ժողովուրդի մէջէն ճառագայթող մեծ հոգիներու բազմութիւնը Հայաստանի մէջ :

Աւանդական անուններէն մինչեւ պատմական ծանօթ անուններու շղթայ մը կայ հայ ժողովուրդի դարաւոր կեանքին մէջ, որոնք իրենց քրիստոնեական հաւատքին սիրով զօրացած, սքանչելի եղած են իրենց առանձնական եւ հանրային կեանքին մէջ :

Այս շղթային մէջ են ո՛չ միայն վկայք եւ նահատակներ, այլ նաեւ մեծ պաշտօններու եւ պատասխանատուութիւններու տէր մարդիկ :

Սանդուխտի քրիստոնեացման պատմութիւնը, իմ դատողութեամբ, վկայաբանական նկարագիր եւ արժէք չի ներկայացնէր միայն : Սանատրուկ թագաւորի միաժին դստեր նահատակութեան նկարագրական բոլոր մանրամասնութիւնները մէկդի կը դնեմ ես, եւ կը նայիմ միայն Յիսուս Քրիստոսի անունով ի մահ զիմող հայ օրիորդի արի եւ առաքինի անձնաւորութեան :

Լուսաւորչի վկայաբանութեան բոլոր սոսկալի դրուագները մէկդի կը դնեմ ես, եւ կը նայիմ միայն Աւետարանի հաւատքին հաւատարիմ առաքելաման առաքելալը, որ հակառակ ահաւոր դժուարութիւններու եւ երկարատեւ բանտարկութեան, պայծառ կը պահէ իր տեսիլը, եւ կը յաջողի վերջապէս իր ծրարադրին մէջ :

Լուսաւորչի բոլոր յաջողներուն մէջ, նոյն իսկ տկարներուն մէջ, միեւնոյն տեսիլն է որ կ'ողբէ որէ առաջնորդող մարդը, պատասխանատու մարդը, եւ անոնք իրենց համոզման, իրենց հաւատքին զօրութեամբ գօտեպինդ, հաւատարիմ կը մնան Աւետա-

րանին, որ պէտք չէ մտահան ընել, չըջարատուած է ներքին եւ արտաքին դժուարութիւններով:

Մեծն Ներսէս մը, Մեծն Սահակ մը, Մեծն Մեսրոպ մը, եւայլն, մինչեւ Ներսէս Ծնորհալի, եկեղեցական դժի վրայ, եւ Տրդատ, իր քոյրը Խոսրովի-դուխտ, Վաչէներ, Մուշեղներ, Վարդաններ, Վահաններ, Հայ տիկիւններով եւ օրիորդներով, մինչեւ այս մեր հարածանքի եւ արիւնի օրերը, Աւետարանի, հոգեւոր կեանքի, հաւատքի տեսակէտէն նայելով, հոգեկան մեծութիւններ են: Եւ այս մեծութիւններ յերեւան եկած են այնպիսի միջավայրի եւ պայմաններու մէջ, որոնց ախուր գիծերը վրդովիչ են:

Եւ այս հոգեկան մեծութիւններ դարբնուած ու կերտուած են Հայաստանի Եկեղեցւոյն մէջ արուած դաստիարակութեամբ:

Եթէ Հայաստանեայց Եկեղեցին կարող եղած է ընել այսչափ բան մը, եւ բրած է անհաւատալի ու աննկարագրելի կերպով դժուարին պայմաններու մէջ, պայմաններ, որոնք յաճախ սպառնացած են իր գոյութեան եւ խափանած են իր դարգացման եւ ընդարձակման ընթացքը, այս միեւնոյն Եկեղեցին, անշուշտ նպաստաւոր պայմաններու մէջ, պիտի կատարէ իր դաստիարակչի գործը, եւ պիտի մնայ ներշնչութիւն ազրիւր հայ ժողովուրդին համար:

Բ.

Հայաստանի Եկեղեցին, ըստ ինքեան, զուտ կրօնական հաստատութիւն մըն է:

Բայց, բարեբախտաբար թէ դժբախտաբար, մեր մէջ աւելի շեշտուած է այս Եկեղեցւոյն ազգային հանգամանքը, մա'նաւանդ նորագոյն ժամանակներու մէջ:

Բարեբախտաբար կ'ըսեմ, որովհետեւ՝ Հայ ժո-

ղովուրդին համար իր եկեղեցւոյն ազգայնացումը եւ ժողովրդականացումը, կը նշանակէ թէ կրօնքը կամ հոգեւոր կեանքը նոյնացած է իր ընկերային կեանքին հետ: Ասիկա երեւոյթ մըն է Հայ Ազգին պատմութեան մէջ, աննմա'ն երեւոյթ մը, եւ ցոյց կուտայ թէ կրօնքը անհատական չըջանակի մէջ, չէզոքացուցիչ ազգակ մը չէ եղած Հայ ժողովուրդի գաւազաններուն համար, այլ իրական եւ միացուցիչ կապ մը եղած է, ինչպէս կրօնական հաւատքի, նոյնպէս ընկերային կեանքի յարաբերութեան եւ համադրութեան մէջ: Եւ ասիկա այնքան խորարմատ ըմբռնում մը եղած է հայ ժողովուրդի ամբողջութեան մէջ, որ երբ «հայ» կ'ըսէ հայ ռամիկը, կը հասկնայ Հայց. Եկեղեցւոյ ժողովուրդը, անոր մտքին անմտոչելի է որ հայ մը՝ կրնայ պատկանիլ Հոռոմ, Կաթոլիկ եւ կամ Բողոքական Եկեղեցիներուն եւ տակաւին կոչուիլ «հայ»: Անոր մտքին մէջ հայը հա'յ է իր մայրենի Եկեղեցիով եւ մայրենի Եկեղեցւոյն մէջ:

Ասիկա, տարակոյս չկայ, սխալ է. եւ սակայն իմաստալից «սխալ» մը, որով հայ ռամիկը կ'արտայայտէ իր հասկցողութիւնը ազգի եւ կրօնքի նոյնացման մասին:

Հայ քաղաքական իշխանութեան անկումէն ետքը, հայ ժողովուրդը, ամէն իշխանութիւն կեդրոնացուցած է իր Եկեղեցւոյն մէջ: Ան է վերին հեղինակութիւնը իր հոգեւոր եւ ընկերային կեանքին գործառնութեանց համար:

Դժբախտաբար կ'ըսեմ, որովհետեւ այսօր հոսանք մը կայ մեր ժողովուրդի ուսեայ կամ դարգացեալ ըսուած շարքերուն մէջ, որուն համաձայն Հայաստանի Եկեղեցին պէտք է պահէ իր գոյութիւնը, որովհետեւ անիկա միայն ազգային հանգամանք եւ կարեւորութիւն մը ունի, այսինքն՝ Հայց. Եկե-

ղեցին հոգեւոր, կրօնական նշանակութիւն մը չունի այլեւս Հայ ժողովուրդին համար :

Բայց պէտք է այսքան աճապարել : Ընդունել այդպիսի վճիռ մը, որ չէ հիմնուած իրականութեան վրայ, արժէք մը չի՛ ներկայացնէր :

Հայաստանի Եկեղեցին, իր դարաւոր կեանքին մէջ, միշտ եղած է կրօնական կազմակերպութիւն մը, հոգեւոր հաստատութիւն մը, եւ անոր ազգային կողմ մը կամ նկարագիրը շինուած է նոյն ինքն կրօնական ըմբռնումով եւ հոգեւոր հասկացողութեամբ :

Նկատի առէք միայն քանի մը խնդիրներ .

Ա.— Հայաստանի դատարաններն էին իր Եպիսկոպոսարանները : Վասն զի կրօնական բոլոր նախկին գրութիւններու մէջ այդպէս էր : Աստուածպետական կառավարութեանց գրութիւնն էր այդ : Այսպէս էր Հրէութեան մէջ : Սուրբ Գիրքը, կը բովանդակէ Հրէից դատական գիրքը : Քրիստոնէութիւնը շարունակեց նոյն գրութիւնը : Հայաստանի Եկեղեցին հաւատարիմ մնաց Սուրբ Գրոց դատական սկզբունքներուն եւ կերպով մըն ալ ձեւերուն :

Վարդանանց ժամանակ, Հայոց ձեռքէն խլուած առանձնաշնորհումներէն մէկն էր հայ դատարանին Պարսիկ դատաւորին (մոզի մը) յանձնուելը :

Աստուծոյ գոյութեան հաւատքը, արդարութեան գաղափարը, անբաժանելի են իրարմէ : Հետեւարար դիւրին է ըմբռնել թէ ինչպէս եկեղեցական իշխանութիւնը եղած է նաեւ դատական իշխանութիւն, այսինքն՝ ազգի մը ընկերային կեանքին պարտքերն ու իրաւունքները սահմանող օրէնսդիր հեղինակութիւն մը, օժտուած սահմանեալ օրէնքները գործադրելու բոլոր օրինական միջոցներով եւ իրաւունքներով :

Հայաստանի Եկեղեցին իր այս դատական իշխանութիւնը պահեց, երբ կար Հայաստանի քաղաքական իշխանութիւնը . պահեց՝ երբ Հայաստանի քաղաքական իշխանութիւնը ենթարկուեցաւ տեսակ տեսակ փոփոխութիւններու, եւ Հայ ժողովուրդը անցաւ ու բաժնուեցաւ այլեւայլ օտար տիրապետութիւններու ներքեւ :

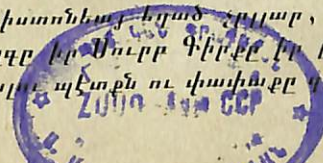
Նոյն իսկ Օսմանեան իշխանութեան ներքեւ, ինչպէս ուրիշ կրօնական հասարակութիւններ, նոյնպէս Հայ-քրիստոնեայ ժողովուրդին համար դատարաններ էին իր Պատրիարքարանն ու իր Առաջնորդարանները, թէեւ սահմանափակուած իրաւունքներով :

Ինչպէս կը տեսնուի այս բացատրութենէն, Հայաստանի Եկեղեցին ազգային է իր դատական հեղինակութեամբ, բայց պէտք է դիտել որ այդ հեղինակութիւնը կը բղխի ուղղակի աստուածպետական ըմբռնումէ, ուղղակի կրօնքէն :

Բ.— Հայերէն գիրերու գիւտը, դատականէն աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցող երեւոյթ մըն է Հայաստանի Եկեղեցւոյն մէջ : Վասն զի, կանխեցի արդէն դիտել տալ թէ Հայց. Եկեղեցին էր որ գտաւ հայերէն գիրերը, ստեղծեց հայերէն գրականութիւնը : Եւ ինչպէս որ Հայաստանի Եկեղեցին, սկիզբէն ի վեր, միացուցիչ հաստատութիւն մը եղաւ Հայ ժողովուրդին համար, թէ՛ իր բնաշխարհին մէջ եւ թէ՛ օտար երկիրներու մէջ, եւ է՛ մինչեւ հիմա, նոյնպէս հայ գրականութիւնը եղաւ եւ է՛ Հայ ժողովուրդին ազգայնութիւնը կամ ցեղային նոյնութիւնը արտայայտող եւ մտաւոր մշակոյթը աղբեցնող միջոց մը :

Պատմական իրողութիւնը սա՛ է . եթէ Հայ Ազգը քրիստոնեայ եղած չըլլար, եթէ Հայ-քրիստոնեայ ազգը իր Սուրբ Գիրքը իր լեզուով գրելու եւ կարգաւորելու պէտքն ու փափոքը չզգայած չըլլար, հայերէն

Հ. 5 257 01

գիրեր պիտի չգտնուէին, եւ Հայ ժողովուրդը այսօր
գիր գրականութիւն պիտի չունենար:

Հայց. եկեղեցին ազգային է իր գրականու-
թեամբ, բայց պէտք է դիտել որ այդ գրականու-
թեան հիմն է կրօնականը:

Հայերէն գիրերու գիւտը Հայաստանի եկեղեցւոյ
ծոցին մէջ, դատականէն աւելի մեծ եւ ներքին նշա-
նակութիւն ունեցող երեւոյթ մըն է: Վասն զի, քա-
ղաքական եւ ընկերային կեանքերու փոփոխութիւն-
ներուն համեմատ, ժողովուրդի մը օրէնսգիտական
եւ դատական գրութիւնները կ'ենթարկուին այլեւայլ
փոփոխութեանց: Բայց ժողովուրդի մը գիրն ու գրա-
կանութիւնը չի կրնար խլուիլ իր ձեռքէն:

Գիր, գրականութիւն՝ ազգ շինող, ազգ սահող եւ
ազգ ներկայացնող հիմնական սլայմաններէն են:

Գիր, գրականութիւն՝ ժողովուրդի մը մտաւոր
եւ հոգեւոր մշակութեան արտայայտիչներն են. միշտ
զարգանալու, միշտ գեղեցկանալու ընդունակ ար-
տայայտիչներ, եւ միանգամայն զօրիչ եւ միացու-
ցիչ միջոց մը ժողովուրդի մը ընկերային կեանքին:
Հետեւաբար՝ ազգային կնիքը շատ աւելի զօրաւոր է
մեր մայրենի լեզուին սեփական գիրի եւ գրակա-
նութեան մէջ, որոնց հեղինակներն են եկեղեցական
մարդիկ, բուն հոգեւոր մարդիկ, հաւատքի եւ տե-
սիւններու բարձրագոյն մշակութեան հասած հոյա-
կապ գէմքեր:

Մենք, իբրեւ հայեր, թերեւս շատ խանդավառ
ենք մեր գնահատումներուն մէջ, երբ կը խօսինք
Սահակ-Մեսրոպի վրայ:

Բայց նայեցէ՛ք ինչե՛ր կ'ըսէ Գերման հայա-
գէտ Փրօֆ. Յ. Մարկուարդ, որ միջնադարեան Գեր-
մանիոյ վիճակին հետ բաղդատելով Հայաստանի ժո-
ղովուրդին եւ Սահակ-Մեսրոպին վիճակը, դիտել
կուտայ:

—«Սահայն Աւետարանի հայ քարոզիչները բո-
լորովին ուրիշ դժուարութիւններու ալ հարկ էին
բախիլ քան իրենց Գերման ընկերները. ասոնց հա-
մար դիւրին էր լատին այբուբէնը օգտութեամբ...
Կոնէ փոքրիկ աղօթքներ, երգմանցուցչական ձեւեր
եւ նման «յիշատակարաններ» նշանագրել գերման լե-
զուաւ, եւ եթէ ժողովրդեան՝ Աւետարանն ալ ի՛ր
խիղ լեզուաւ տալու այնպէս բնական դադափարին
դիւրութեան կամ անձկամիտ եկեղեցական քաղաքա-
կանութեան նկատումներով զոհացում չտուին, այս
մասին պատմութիւնը կը կարգայ անոնց իւր վճիռը:

«Իսկ Հայաստանի մէջ երկրին յատուկ լեզուա-
տող մ'իսկ զրուած չէր, վասն զի նոյն ժամանակուան
այբուբէնըրէն եւ ոչ մին բաւական էր հայերէնի
բազմութիւ ու դժուարին հնչումները ներկայացնել-
աւոր վրայ կուգային կ'աւելնային երկրին քաղա-
քական բոժանումէն յառաջ եկած անպատեհութիւն-
ները. Պարսկական վերին իշխանութիւնը նորանոր
փորձեր կ'ընէր Հայ ժողովուրդը զուտ մազդեկանց
կրօնին վերադարձնել եւ պարսիկ լեզուն ու մատե-
նագրութիւնը տարածել անոնց մէջ, մինչ արեւմրո-
եան մասին տիրող Հոռոմները անարգանօք կը նա-
յէին բարբարոսներու (Հայոց) վրայ եւ անոնց լե-
զուին ու առանձնայատկութեանց բնականօրէն ունէ
լմբոնում չունէին: Ոչ ամէն մետրապոլիտ այնպէս
բանիմաց էր, ինչպէս Մեծն Բարսեղ, որ մասնաւոր
ուշադրութեան առած էր Փոքր Հայոց եպիսկոպո-
սական աթոռներուն ընտրել այնպիսի մարդիկ, ո-
րոնք քաջամուտ ըլլային հայ լեզուին (Բարս. Թղ.
187):

«Այս պատճառաւ եթէ նկատենք այն սարգա-
ները, որոնց տակ Մաշթոց ու Սահակ իրենց մտքի
գործունէութեամբը եկեղեցական ու ժողովրդական
ինքնագիտակցութեան զարթուցին Հայ ազգը, եւ

այս գործքին հետ համեմատութեան դնենք զանայն-
 ան այն պարզելը, զոր Պետրինոս Փրանկ քաղաքա-
 կան ու եկեղեցական ամէն միջոց լիւսպէս ի ձեռին
 ունենալով նուիրեց Գերման ժողովրդեան, այն ա-
 տեն թէ՛ Պետրինոս եւ թէ՛ իր ղեկավարը Վինֆրիդ՝
 խեղճ թղթակներ կ'երեւան համեմատութեամբ մտքի
 այն հսկաներու (Մաշթոց ու Սահակ) :

«Ժողովուրդ մը, որ իր ծոցէն այնպիսի մարդիկ
 ծնած է եւ զանոնք իբրեւ իր զիւցազնները կը յարգէ,
 որչափ թէ անոնց օրինակին հետեւի, անկարելի է
 որ խոլոս իսպուռ չնջուի՝ որչափ ալ թուրք, Քուրդ,
 Թաթար, Պարսիկ ու բոլոր մեծ պետութիւններն հա-
 կառակ ըլլան անոր :

«Յ. Ք. հինգերորդ դարու սկիզբն երանելոյն
 Մաշթոցի այբուբէնքի զիւտը ըստ այսմ ոչ միայն
 եկեղեցա-պատմական տեսակէտով նշանակալից է
 իբր յայտնարարառ սպացոյց մը՝ դարձի եռանդին
 եւ հաւատոյ պատգամարեր հրեշտակներուն շահա-
 ւէտ գործունէութեան անհրաժեշտօրէն հարկաւոր
 պայմաններու մասին Հեղինակին (Մաշթոց) ունե-
 ցած պայծառ տեսութեան, «ինչպիսի էր արեւմտեան
 Գոթացի Վուրթիքասի կէս դարու չափ երկցազոյն
 ստեղծագործութիւնը), այլ նաեւ կը ներկայացնէ
 մեզի քաղաքակրթական-պատմական անպայման շա-
 հագրգութիւն մը՝ իբրեւ փրկութիւնարեր գործք
 ցայնվայր մատենագրութեանէն զուրկ ազգի մը քրիս-
 տոնէական ազգային զգածման (եւ կ'ստորագծեմ),
 ազգի մը՝ որ Հայաստանի քաղաքային անկախու-
 թեան կորստենէն քիչ մ'առաջ իսկ զխոցաւ պաշտ-
 պանել հայ առանձնայատկութիւնը օտար ազգի մը
 հետ համաձուլուելու վտանգին դէմ, եւ կեանք տալ
 յարարերարար հարուստ մատենագրութեան մը,
 զլիաւորարար պատմական եւ աստուածարանական
 բովանդակութեամբ :

«Ահաւասիկ երկու արդիւնք՝ որ պատմական նը-
 շանակութիւն ունին, որոնց քով Գոթացի կախկո-
 պոսին սակաւակեաց ստեղծագործութիւնը հայ կրօ-
 նաւորին գործին հետ ունէ կերպով չի կրնար շա-
 փուիլ» (էջ 7—9 Ազգ. Մտնդրն. ԿԸ., Պոմ. Հա-
 յերէն նշանագրերու եւ Վարուց Ս. Մաշթոցի, գրեց
 Պրոֆ. Յ. Մարկուարդ, գերմաներէնէ թարգմա-
 նեց Հ. Ա. Վարդանեան, տպ. Վիեննա, 1913) :

Մարկուարդ հայ գրի զիւտը կը դնէ 402—3, եւ
 հետեւեալ կերպով կ'եզրակացնէ իր դատաստանը մեր
 լեզուի գիրերու զիւտին պատմական նշանակութեան
 մասին .

—«Հայ այբուբէնքի զիւտին յորելեանն ըստ
 այսմ պէտք էր 1902—3ին տօնուիլ :

«Այս ազատարար գործքին պատմական էութե-
 թիւնը, զոր հիմ բռնելով գործոյն պատմական նշա-
 նակութիւնը հա՛րկ է դնահատել — կը կազմէ՝ ո՛չ
 թէ Մազղեկանց յարձակման դէմ քրիստոնէութեան
 հաստատ հիմն ապահովելու հոգը պարզապէս, ինչ-
 պէս առ հասարակ կը կարծուի — որովհետեւ Յազ-
 կերա Ա.ի եւ նախորդին՝ Վահրամ Դ.ի ժամանակ
 եկեղեցին անդորր խաղաղութիւն կը վայելէր —
 այլ Սելեկիոյ Կաթողիկոսին ոտնձգութեանց դէմ՝
 ազգային հայ եկեղեցւոյ անկախութեան պաշտպա-
 նութիւնը . ա՛յն կաթողիկոսին, որ զօրավիզն ունե-
 նալով իրեն արքայից արքայն, կը ձգտէր գերագոյն
 զուլին ըլլալու երանշարի բոլոր քրիստոնէաներուն,
 որոնց թուոյն կը վերաբերէին նաեւ Անդրկովկասեան
 քրիստոնէայ ազգութիւնները, եւ ասոր համար ալ՝
 Հայաստան, Վրաստան ու Ալբանից աշխարհն ալ իր
 տիրոջսին մէջ անցուցած էր :

«Մաշթոցի զիւտն ու այսու կատարուած թարգ-
 մանութիւնները այս պայքարին համար հոգեկան

զէնքեր տուին Հայաստանի եպիսկոպոսներուն ձեռքը» (էջ 59) :

Եկեղեցի մը, որուն կրօնական կեանքը այնքան սերտիւ նոյնացած է ընկերային կեանքի եւ կենցաղի պայմաններուն հետ, բնական է որ շատ ցայտուն պիտի ընէր իր ազգային նկարագիրը. բայց, դիտել ստանք անդամ մըն ալ, թէ այս ազգային նկարագիրը ուղղակի կը բղխի անոր կրօնական կամ հոգեւոր էութենէն: Եւ այս է պատճառը որ Հայաստանի եկեղեցին, իբրեւ ազգային հաստատութիւն, հայու նման շատ ցրուեալ ժողովուրդի մը համար միութեան կեդրոն մը եղած է:

Եթէ այս ծանօթութիւններուն վրայ աւելցնենք նաեւ ամուսնութեան եւ քաղման պէս, ըստ երեւոյթին դուս ընկերային-քաղաքային գործերու, եկեղեցւոյ կողմէն կատարուելը, քիչ մը աւելի յըստակ կ'ըլլայ, ինչպէս ուրիշ եկեղեցիներու, նոյնպէս Հայց. Եկեղեցւոյ ընկերային-ազգային նշանակութիւնը:

Բայց խնդիրը ա՛յն է որ Հայաստանի եկեղեցւոյն միայն անոր ազգային նշանակութեան համար կարելորութիւն մը տեսողներ, բոլորովին կը մեղանչեն երբ չեն կրնար կամ չեն ուզեր տեսնել անոր աւտարանական, անոր հոգեւոր ծագումը, եւ քրիստոնէական կարեւորութիւնը, իբրեւ միջոց դաստիարակութեան, նոր սկզբունքներով, որոնց շնորհիւ Հայ ժողովուրդը ո՛չ միայն շինած է իր կրօնական-հոգեւոր կեանքը, այլ նաեւ այդ կեանքը ապրած է իր առտնին, իր ընկերային, իր տնտեսական եւ իր քաղաքական կենցաղին մէջ:

9.

Հայաստանի Եկեղեցւոյն ինքնուրունութիւնը, ըսենք նաեւ ինքնօրէնութիւնը, յաճախ ի վեր կը հա-

նուի, բազմաաւելով արեւելեան ուրիշ եկեղեցիներու: Կ'արժէ մասնաւոր ուշադրութիւն ընել այս կէտին, որ երկու կողմ ունի:

Ա.— Հայաստանի եկեղեցին, զոր օրինակ, Լատին եւ Յոյն եկեղեցիներէն կը տարբերի, հաւատարիմ մնալով հաւատքի վերաբերեալ խնդիրներու մէջ, Կաթողիկէ, այսինքն ընդհանրական եկեղեցւոյ կողմէն բանաձեւուած որոշումներուն եւ կարգադրութիւններուն:

Մինչեւ 451 թուականը, ծանօթ քրիստոնեայ ուղղափառ եկեղեցին մէկ էր: Հայ, Լատին, Յոյն, Ասորի, եւ այլն ազգային խմբաւորումներ, լեզուներու եւ բարբերու տարբերութիւններ, եւ այլն, ամենեւին արգելք չեղան հաւատքի հիմնական կէտերուն միութեան. մէ՛կ Յիսուս Քրիստոս, մէ՛կ եկեղեցի, մէ՛կ մկրտութիւն, մէ՛կ Քրիստոնէութիւն: Այս էր Քրիստոսի եկեղեցւոյն տիրական նկարագիրը մինչեւ 451, եւ Հայաստանի եկեղեցին հաւատարիմ եղած է այս վաղնջական եկեղեցւոյն, իր աստուածաբանական դրութեամբ:

Բ.— Հայաստանի եկեղեցին դարձեալ կը տարբերի Լատին եւ Յոյն եկեղեցիներէն, աստուածային պաշտամունքի եւ վարչական խնդիրներու ձեւաւորման մէջ:

Հաղորդութեան խորհուրդին մատակարարութիւնը ըստ ինքեան միեւնոյն է քրիստոնէական բոլոր եկեղեցիներու մէջ, բայց Հայց. Եկեղեցւոյ Պատարագը իբրեւ ձեւ եւ արտայայտութիւն, ո՛չ միայն քրիստոնէական նախկին եկեղեցւոյ աւանդութիւններով յօրինուած է, այլ նաեւ հայացի գիծեր ունի:

Տղայամկրտութիւնը ո՛չ միայն նախկին եկեղեցիէն մնացած կարգադրութիւն մըն է, այլ նաեւ թաղումով կամ ընկղմամբ մկրտութիւնը եւ կնունքը,

հայացի նկարագիր մը առած է Հայաստանի եկեղեցւոյն մէջ:

Հայաստանի եկեղեցին ունենալով հանդերձ նուիրապետութիւն մը, չէ՛ եղած կղերապետութիւն մը, եւ ասիկա զէ՛ Լուսաւորչէն ի վեր: Եւ իր այս համաձայնքին շնորհիւն է որ 19րդ դարու սկիզբէն ի վեր շատ աւելի դիւրութեամբ եւ յօժարութեամբ յարմարած է նոր ըմբռնումով սահմանադրական կարգերու:

Հայաստանի եկեղեցւոյն Կաթողիկոսներուն, Պատրիարքներուն, Առաջնորդներուն ընտրութեան մէջ ձայնի կամ քուէի ճնշիչ մեծամասնութիւնը աշխարհականներուն կողմն է, իսկ քահանայից ընտրութիւնը — ժառանգական իրաւունքի բարձումէն ի վեր մա՛նաւանդ — ուղղակի ժողովրդեան, այսինքն՝ աշխարհականներու ձեռքն է:

Թէեւ կրնայ հետաքրքրական ըլլալ, գոր օրինակ, Հայ, Լատին, Յոյն եւ նոյն իսկ Բողոքական եկեղեցիներու իրարմէ ունեցած զլիսաւոր տարբերութիւնները ներկայացնել հոս, բայց միայն ատոնք չէ՛ որ կը կազմեն իր իսկատիպութեան համեմատական եզրները միւս եկեղեցիներու հետ, այլ ժողովրդականութիւնը եւ պարզութիւնը, թէեւ ասոնք ուրիշ տեսակէտէ դիտուած ատեն կրնան նկատուիլ իրրեւ պատճառ իր կարգապահական տկարութեան:

Բայց ինչպէս ի՛ր հաւատքի բանաձեւերուն մէջ, պահած վաղեմի աւանդութիւնը, իր ժողովրդականութիւնը, եւ մա՛նաւանդ իր այլասիրութիւնը, որ մասնաւորապէս բացատրուած եւ շեշտուած է Ներսէս Ծնորհալիի կողմէ (1166 Ապրիլ 17—1173 Օգոստոս 16) Յոյն եկեղեցիի հետ մշակած յարաբերութեան մէջ, կը կազմեն Հայաստանի եկեղեցւոյն իսկատիպ եւ ինքնուրոյն յօրինուածքին համեմատական եզրները:

Ծնորհալիի համար ձեւը էական չէ ամենեւին: Էականը հաւատքն է, թէ՛ աստուածաբանական խրնդիրներու բացատրութեան եւ հասկացողութեան մէջ, թէ՛ խորհուրդներու մատակարարութեան մէջ, եւ թէ՛ նոյն իսկ եկեղեցիներու մեծութեան եւ փոքրիկութեան մէջ:

Դ.

Ի՞նչ է Հայաստանի եկեղեցւոյն արդի վիճակը եւ ի՞նչ պիտի ըլլայ անոր ապագան:

Մայրենի եկեղեցւոյն պատմական եւ տեսական վիճակը բացատրելէ ետքը, այդ երկու հարցումները խնդիրն կը ծագին մտքերու մէջ, եւ այդ երկու հարցումներ կրնան ամփոփուիլ Հայաստանի եկեղեցւոյն բարեկարգութեան խնդրին մէջ:

Այս խնդրին վրայ եւ յաճախ առիթ ունեցած եմ խօսելու եւ զրելու՝ այլեւայլ տեսակէտներէ:

Այս տեղ կ'ուզեմ անդրադառնալ բարեկարգութեան խնդրին վրայ, մատնանիչ ընելով հիմնական կէտեր:

Իմ դատողութեամբ, բարեկարգութիւն ըստաճը, կրօնական, քաղաքական, ընկերային, եւայլն, ուղիղ կը համեմատի ժողովուրդի մը մտաւոր զարգացման: Իսկ ժողովուրդի մը մտաւոր զարգացումը կախուած է իր ընկերային կեանքին համաձեւութեանէն եւ իր քաղաքական կեանքին ապահովութեանէն: Այս երկու պայմաններն ալ շատ խախտու են եղած Հայ ժողովուրդին համար:

Հայ ժողովուրդը միշտ բաժնուած մնացած է քաղաքակրթօրէն իրարմէ բոլորովին տարբեր տիրապետութիւններու ներքեւ: Պահ մը մէկդի թողլով Հայ զաղթականութիւնները, եւ նկատի առնելով 19րդ դարու կացութիւնը, կը տեսնենք որ Հայ ժո-

դովուրդը թուրք, Պարսիկ եւ Ռուս տիրապետութեանց մէջ բաժնուած եւ տարազնած, չէ՛ կրցած համաձեւ դաստիարակութեամբ մը դարգանալ, եւ նոյն իսկ իր դարգացումը այդ երեք տիրապետութեանց ներքեւ հաշմուած է եւ հասած այլանդակութեանց շարժումն: Հայ ժողովուրդին այդ բաժանալ վիճակը, տիրապետող կառավարութեանց քաղաքականութեան հետեւանքով, եղած է չհղբացում, այնպէս որ միեւնոյն ժողովուրդին երեք բաժանումները չեն կրցած իրարու հետ կապուիլ նոյն իսկ քնտանեկան (սովետութեան), վաճառականական յարաբերութիւններով, թող կրթականը եւ դաստիարակականը: Եւ այս սոսկալի վիճակին մէջ Հայաստանեայց Եկեղեցին միայն, իրրեւ համազային հաստատութիւն, մնացած է զօղիչ եւ միաւորիչ կապ մը թէ՛ հայկական երեք խոչոր բաժանումներու եւ թէ՛ հայկական զողթաւայրերու համար:

Երեւակայեցէք անգամ մը թէ այս երեք մեծ բաժանումներ, առանձին առանձին ներքին դժուարութիւններու մասնուած են իրենց միջավայրերուն մէջ:

Թուրքիոյ հայութեան բախտը եղած է տեւական եւ սլաշտօնական հարստահարութիւն եւ հարածանք: Թուրքիոյ հայութիւնը բռնադատուած է լեզուափոխութեան, կրօնափոխութեան, ծանր հարկերու եւ տուրքերու, եւ աչք չէ կրցած բանալ եւ ժամանակ գտնել խորհելու մտաւոր դարգացման վրայ: Եւ այսպիսի սոսկալի վիճակի մը մէջ է որ Հայաստանի եկեղեցին, իր բոլոր հնութեամբ եւ տկարութեամբ, գորավիզն եւ ապաւէն եղած է Թուրքիոյ հայութեան, յարմարելով տիրող սլաշտաններուն:

Եթէ այս պատկերին վրայ կարող ըլլաք աւելցնել նաեւ այն ներքին կռիւներն ու յաւէտ ամօ-

թալի դէպքերը, որոնք գրեթէ անդարմանելի վէրքեր բացին հայ ժողովուրդի ազգային եւ կրօնական կեանքին ամբողջութեան վրայ կաթուիլի շարժման ընթացքին, քիչ շատ գիւրքին պիտի ըլլայ ըմբռնել իրական կացութիւնը:

Տակաւին ես չեմ ուզեր խօսիլ քաղաքական այն վիճակին վրայ, ուր հայ ժողովուրդը մասնաւորապէս կը բզբտուէր պարզապէս, տեղէ տեղ կը քուէր բռնակալներու հրամանով, եւ իրրեւ գերի բիւրաւորներով կը ծախուէր, Թուրքերու եւ Պարսիկներու պատերազմներու ընթացքին եւ Թուրքիոյ Չորսպետներուն եւ Պարսկաստանի Խաներուն, եւ երկու երկիրներու մէջ այ ուրիշ մեծ ու փոքր շարք մը ցեղապետներու եւ պէյերու ճնշումներուն եւ հարբասահարութիւններուն տակ:

Այսպիսի սլաշտաններու մէջ ի՞նչ կրնար ըլլալ Հայաստանի եկեղեցւոյն վիճակը: Երեւակայեցէ՛ք ինչ որ հնարաւոր է երեւակայել իրական կերպով: Բայց իրողութիւնը սա՛ է որ Հայց. Եկեղեցին աշխատած է պահել ինքզինք, իր հնութիւններով, իր աւանդութիւններով, իր զօրաւոր եւ տկար կողմերով, եւ իր թեւերուն տակ պատասպարել իր ժողովուրդը, վառ պահելով անոր սէրն ու հաւատքը Աւետարանի մասին, յոյսերով խանդավառել զայն վաղուան համար, եւ հայթայթել նոյն իսկ հնար եղած միջոցները, որ ժողովուրդը չմտնայ իր մայրենի լեզուին զիրերը, մանր մունր զպրօցներու մէջ, բացի չէն մնացած վանքերէն, ուր, տուեալ սլաշտաններու մէջ, ժամանակին համար բարձր նկատուած ուսման ծրագրով կը պատրաստուէին եկեղեցւոյ պաշտօնեաները:

1800 թուականէն սաղին, այսպէս րսենք, սահմանադրական Թուրքիոյ մէջ, երբ նոյն իսկ Թուրքիոյ Հայութիւնը օժտուեցաւ Ազգային Սահմա-

նադրութեամբ մը, իր եկեղեցական եւ վարչական գործերուն տեսակ մը ինքնօրէնութեան մէջ, պէտք է խոստովանիլ, բոլորովին փոխուեցաւ Հայ ժողովուրդին կեանքը, եւ ասիկա մասնաւորապէս Կ. Պոլսի եւ գաւառի գլխաւոր քաղաքներուն մէջ:

Սահմանադրական սկզբունքներուն ժողովրդականացումը, դպրոցական գործին արդիացումը եւ ժողովրդականացումը, գեղեցիկ եւ յուսալից արդիւնքներ տուին. թրքախօսութեան բոնադատուած հայերու մէջ հայերէնախօսութիւնը սկսաւ տարածուիլ եւ զօրանալ: Այս շրջանին մէջ նաեւ քիչ շատ արդիական եւ խնամեալ դաստիարակութեամբ եկեղեցականներ պատրաստելու ձեռնարկներ եղան, եւ սակայն ասոնց եւ ոչ մէկը կրցաւ տեսական եւ տիրող ըլլալ, ճիշտ այն պատճառաւ որ Համիտեան կառավարութեան երկարամեայ գրաքննութեանց եւ իրստ սեղմումներուն տակ, յառաջդիմական սեւէ շարժում, կը նկատուէր դաւաճանութիւն ընդդէմ Թուրք, աւելի ճիշտ, ընդդէմ Համիտեան կառավարութեան, եւ ըստ այնմ կը պատժուէր անողոք եւ անագորոյն:

Եւ սքանչելի իրողութիւն մըն է որ այս պայմաններու մէջ, Հայ ժողովուրդն ինքն է որ կը հոգար իր կրթական ծախքերը, նոյն իսկ տնտեսապէս գոհելով իր եկեղեցին, ժողովրդական կրթութեան համար:

Թուրքիոյ Հայութիւնը, Սուլթան Համիտի ատեն, բոլորովին չէզոքացաւ. իր յարաբերութիւնները արտաքին աշխարհի հետ, չափաւորապէս առեւտրական էին զուտ, ենթակայ խիստ հսկողութեան, իսկ իր եկեղեցական եւ մտաւորական յարաբերութիւնները, գոր օրինակ, էջմիածնի եւ Ռուսաբերութիւնները, գոր օրինակ, էջմիածնի եւ Ռուսահայոց հետ, պաշտօնականէ անդին չէին անցներ: Վերջին կէս դարու ընթացքին կա'ր միայն յեղա-

փոխական գործը, որու կեզրոնն էր Ռուսաստան եւ Եւրոպա, եւ որ երիտասարդական շատ սեղմ եւ շատ դադանի շրջանակներու ծանօթ էր, քանի որ զուտ քաղաքական նկարագիր ունէր այդ յեղափոխութիւնը, ի նպաստ նոյն ինքն Թուրքիոյ:

Հայաստանի եկեղեցւոյն բարեկարգութեան խնդիրը Թուրքիոյ մէջ, շատ լուրջ խնդիր մըն էր, եւ 1800էն առէին յաճախ խօսուած է այդ մասին, բայց քիչ բան մը եղած է իրապէս, իրրեւ բարեկարգութիւն, կամ չէ' եղած բան մը:

Եւ ասոր պատճառը զուտ հոգեբանական է: Ուղղակի հայ եկեղեցւոյ կողմէն բարեկարգութեան վրայ խորհելու ժամանակ չէ եղած, եթէ այդ բարեկարգութիւնը պիտի ըլլար միայն Թուրքիոյ Հայոց. Եկեղեցւոյ մէջ:

16րդ եւ 17րդ դարերուն մէջ, բարեկարգութիւն կը նշանակէր կաթոլիկութիւն: Եւ կաթոլիկութեան համար եղած կոխներ մեր ազգային պատմութեան ամէնէն ամօթալի էջերը կը կազմեն:

Պատմական պարզ իրողութիւնը սա է որ կաթոլիկութեան շարժման հանդէպ Հայոց. Եկեղեցին բոնեց ամէնէն խիստ պահպանողականութիւն մը, եւ հալածիչը եղաւ ատոր: Արդիւնքը այն եղաւ որ վերջապէս հայ կաթոլիկ հասարակութիւն մը կազմուեցաւ եւ ճանչցուեցաւ Թուրք պետութեան կողմէն:

Հայ կաթոլիկ շարժումը ո'չ քաղաքականապէս օգտակար եղաւ Հայ ժողովուրդի եթէ ոչ ազատագրութեան, գոնէ պաշտպանութեան, ո'չ ալ հոգեւորապէս նոր զարգացում մը: Վասն զի հայը իր նկարագրով հա'յ է ո'ր եկեղեցիի ալ պատկանի, իր միջավայրին մէջ:

Հայ կաթոլիկութենէ ետքը, Ամերիկացի միսիոնարներու ազդեցութեան ներքեւ յառաջ եկաւ բողոքական շարժումը Թուրքիոյ Հայոց մէջ: Ասիկա կը

նկատուէր Հայաստանի եկեղեցւոյն բարեկարգութիւնը: Այս շարժումն ալ սակայն տխուր էջեր աւելցուց մեր ազգային պատմութեան վրայ: Ո՛չ Ամերիկայի միսիոնարներ, ոչ ալ նոյն ինքն վստահելի նկարագրով համոզեալ հայեր, որ այդ շարժման ռազմիրաններն եղան, չէին պատրաստուած բարեկարգութեան պէս փափուկ դործ մը ծրագրելու եւ յաջողցնելու համար: Որովհետեւ Ամերիկացին կը կարծէր որ, զոր օրինակ, ամէնէն բարեկարգ եկեղեցին, Ամերիկայի ժողովական (Քանկլըրկէշընը) եկեղեցական գրութիւնն է, հետեւաբար Հայաստանի եկեղեցին բարեկարգելու է այդ գրութեամբ: Իսկ առաջին բողոքական հայերէն, զոր օրինակ, Պր. Շմաւոնեանի տիպէն հայ-բողոքականներ կը կարծէին որ երբ Ամերիկեան ժողովական եկեղեցւոյ գրութիւնը կը ճոխանայ Մայրենի եկեղեցւոյ երգերուն ու շարականներուն ընտիրներով, պահքի ու տիքի խնդրին ջնջումով, սրբոց բարեխօսութեան փոստումով, եւայլն, բարեկարգեալ Հայց. եկեղեցի մը կ'ունենան: Երկու մեթոտներն ալ սխալ էին: Հայաստանի եկեղեցին պիտի բարեկարգուէր ըստ ինքեան, ինքն իր մէջ, եւ այս է պատճառը որ ո՛չ հայ-կաթոլիկ գրութիւնը, ո՛չ ալ հայ-բողոքական գրութիւնը չյաջողեցան, Մայրենի եկեղեցին մնաց, հոգեբանական պարզ պատճառով, իր պահպանողականութեան մէջ, եւ թերեւս աւելի խիստ պահպանողականութեան մէջ, եւ հալածիչը եղաւ հայ-բողոքականութեան, մինչեւ որ այս ալ իրրեւ հայ-բողոքական հասարակութիւն առանձինն ճանչցուեցաւ թուրք կոտորածներէ կողմէն:

Այս բաժանումները ներքնապէս տկարացուցին Հայ ժողովուրդը, ո՛չ միայն եկեղեցական կազմակերպութեան տեսակէտէն, քանի որ միացեալ ճակատ մը միշտ զօրաւոր պիտի ըլլար ռեւէ պատահա-

րի եւ դժուարութեան հանդէպ, այլ եւ կաթոլիկ դաստիարակութիւնը եւ բողոքական դաստիարակութիւնը իրենց ոչ-ազգայնական գիծերով, մինչեւ սա արիւնոտ մօտիկ անցեալը, գրեթէ չհոգացուցին իրենք զիրենք, որուն արդիւնքն եղաւ Հայ ժողովուրդին ընկերային եւ քաղաքական կեանքին ու շահերուն մէջ տարբեր տարբեր կարծիք, տարբեր տարբեր ընթացք եւ դործ, ինչպէս նաեւ կրօնական խնդիրներու մէջ գրեթէ անողոքելի յարանուանական պահպանողականութիւններ, անիրական եւ նոյն իսկ անիմաստ յաւանութիւններով, որոնք երբեմն ատելութիւններ եւ թշնամութիւններ իսկ յառաջ բերին, մինչեւ որ դեռ վերջին ժամանակներու մէջ, ազատ եւ ազնիւ լայնախոհութիւն մը սկսաւ հարթել յարանուանական խորութեանց եւ յաւանութեանց ամբարտակները, եւ վերջապէս 1915-ի արիւնքուշտ հալածանքն միացուց եւ եղբայրացուց զամէնքը, առանց սակայն առաջնորդելու դէպի միութիւն, բարեկարգեալ Մայրենի եկեղեցւոյ մը շուրջ:

Ընդհակառակն, շատ ցաւալի է դիտել որ նոյն իսկ այսօր Հոռոմ եւ Ամերիկայի (ժողովական) միսիոնարութիւնը հարածանքի սարսափներուն տակ ցիրուցան եղած հայ ժողովուրդի բեկորներուն մէջ, յարանուանական նախապաշարումներով եկամուտներ կը փնտռեն, նոյն իսկ տկարամիտ եւ թերեւս նանրահաւատ հայ պաշտօնեաներու ձեռքով:

Հայաստանի եկեղեցւոյն բարեկարգութեան պատմութեան տեսակէտէն, հայ-բողոքական շարժման զուգրնթաց պէտք է յիշել նաեւ երկու շարժում:

Առաջինը, Հայց. եկեղեցին բարեկարգելու ըստ ինքեան: Այս շարժումը ստեղծեցին քանի մը եկեղեցականներ, եւ այս նպատակաւ 1866(?)-ին հրատարակեցին սրբագրեալ հատոր մը, ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ, որ կը բովանդակէ ժամագիրք, Մաւոնց,

Շարական : Սրբազրու-թիւնը եղած են առ հասարակ
սրբոց բարեխօսութեան վերաբերեալ կէտերու մէջ :

Այս շարժումը դատապարտուեցաւ Կ. Պոլսի
Ազգ. Պատրիարքութեան կողմէն, իսկ չքաջալե-
րուեցաւ հայ-բողոքականութեան կողմէն : Կ'սպա-
սուէր որ զոնէ հայ-բողոքականութիւնը թեւ թի-
կունք ըլլար բարեկարգութեան այս կերպին եւ իւ-
րացնէր զայն : Բայց հայ-բողոքականութիւնը չիւ-
րացներ զայն, ինչպէս կ'երեւի Ամերիկեան միսիո-
նարութեան ազգեցութեան տակ :

Երկրորդն է Հայաստանի եկեղեցին բարեկար-
գել Անկլիքան եկեղեցւոյ նման : Այնպէս կ'երեւի որ
այս շարժման ռահիբաներ պէտք եղածին պէս պատ-
րաստուած մարդիկ չէին, որ սեւէ շօշափելի հետե-
ւանք մը չունենար : Թուրքիոյ մէջ Անթէպ քաղաքը
մասնաւորապէս ուշադրաւ է այս կողմէն. որովհե-
տեւ Անթէպի Առաջնորդ Շահանեան Մկրտիչ Արքե-
պիսկոսոս, 1866ին կը լքէ իր եկեղեցին, կ'ամուս-
նանայ, իբրեւ առաջին պայման բարեկարգութեան,
1878ին Անգլիա կ'երթայ, Բէնթըրպրիի Արքեպիս-
կոսոսին հետ կը բարեկամանայ, դրամ կը հաւաքէ,
կը վերադառնայ Անթէպ եւ շինել կուտայ Հայ-
Անկլիքան եկեղեցի մը յանուն Ս. Գ. Լուսաւորչի :
Շարժման սկիզբը քիչ մը ետանդ կը տեսնուի, բայց
Մկրտիչ Արքեպիսկոսոսին հետեւողները, նիւթա-
պէս եւ բարոյապէս ոյժ մը չեն ներկայացներ Ան-
թէպի հայութեան մէջ : Շարժումը, իբրեւ Մկրտիչ
Արքեպիսկոսոսի դործ, բնական կերպով կը նկատ-
ուի վիժած մը՝ Մայրենի եկեղեցւոյ կողմէն. իսկ
միւս կողմէն հայ-բողոքականութիւնը, աւելի ճիշտը
կերպով կը հակառակի այս շարժման եւ հայ-Անկլի-
քանութիւնը կը ձախողի նոյնիսկ Մկրտիչ Արքեպիս-
ի

կենդանութեան, որ երբ ինքն մեռաւ տասնեակ տա-
րիներու անդամալուծութենէ մը ետքը, 1903 Դեկտ.
30ին, իր յառաջ բերած շարժումը արդէն մեռած էր :
Իսկ իր շինել տուած եկեղեցին անցաւ հայ-բողոքա-
կանութեան, նշանակելի երեւոյթ մը :

1864ին Արեւելեան եկեղեցիներու հետ միաբա-
նութիւն մը դոյաջնելու համար ընկերութիւն մը
կազմուեցաւ Լոնտոնի մէջ Անկլիքան եկեղեցւոյ ե-
պիսկոսոսներէն, կղերներէն եւ աշխարհականնե-
րէն :

Երուսաղէմ, Ս. Յակոբայ Մատենադարանին մէջ
դասյ ձեռագիր թուղթ մը «Միաբանութիւն Արևլ. Ե-
կեղեցւոյ» խորագրին տակ, ինչպէս կ'երեւի անգլիե-
րէնէ թարգմանուած, բառացի եւ անյաջող : Ասիկա
հիմնական կանոնագիր մըն է, Միութեան գործառ-
նութիւնները վարելու համար : Այս հիմնական կա-
նոնագրութիւնը վաւերացուած է Միութեան ընդհա-
նուր ժողովէն 1864 Ապրիլ 13ին եւ Մայիս 4ին :

Ընկերութեան նպատակն է .

Ա. — Անգլիոյ հասարակութեան իմացնել արե-
ւելեան քրիստոնէից վիճակը եւ կացութիւնը, եւ
աստիճանաբար բարւոքել անոնց որպիսութիւնը Անգ-
լիոյ ազգեցութեամբ :

Բ. — Սորվեցնել Արեւելեան քրիստոնէից Անկ-
լիքան եկեղեցւոյ վարձապետութիւններն ու սկզբ-
բունքները :

Գ. — Արդիւնաւորել այն ամէն պատահութիւն-
ները որ Աստուծոյ նախախնամութիւնը պիտի տայ
Կաթողիկէ եկեղեցւոյ հետ հաղորդութեան, ինչպէս
նաեւ Արեւելեան ուրիշ հին եկեղեցեաց հետ բարե-
կամական յարաբերութեան համար :

Դ. — Որչափ որ կարելի է Կաթողիկէ եկեղեցւոյ
Եպիսկոպոսներ իրենց ջանքերով օգնեն իրենց ժո-

ղովորեան հոգեւոր բարօրութեան եւ դաստիարակութեան:

Պաշտպան անդամներուն մէջ չկան Բէնթրայրի եւ Եօրքի Արքեպիսկոպոսաց անունները, իսկ կան Պելիւրասի Մետրապօլիտին, Տրպլինի Արքեպիսկոպոսին, Օքսֆօրտի, Սալլըպլըրի, Ճիպրալթարի, Թօրօնթոյի, Բալիֆօրնիոյ, Բըննէթըքէթի, Աքսպայի, Էւայլն, Եպիսկոպոսաց անունները: Նախագահն է ձօրճ Ֆրէսէրիք:

Կերեւի այս շարժման հետեւանք է որ հայ ժողովուրդին մէջ ալ հետաքրքրութիւն կամ, աւելի ճիշտը, հետաքրքրուողներ արթնցեր են, եւ Անթէպի Առաջնորդ Մկրտիչ Արքեպիսկոպոսին դասալըութիւնը եւ իր ըրած ապարդիւն ձեռնարկը, ժամանակակից են «Արեւելեան Եկեղեցւոյ Միութեան»:

Պարսկաստանի Հայոց մէջ չեմ գիտեր թէ բարեկարգական ոեւէ շարժում եղա՞ծ է: Գիտեմ սակայն որ Թուրքիոյ պէս եւ Թուրքիայէն աւելի յետնեալ, իսլամ միջավայրի մը մէջ, Հայոց Եկեղեցին մնաց այնպէս ինչպէս որ էր, եւ իր ճակատագիրը կապուած մնաց Կովկասի Հայոց ճակատագրին:

Հայ-կաթոլիկութեան եւ հայ-բողոքականութեան շարժումներ առաւել նուազ չափով Պարսկահայոց մէջ ալ ըրին իրենց ընթացքը, առանց խախտելու Մայրենի Եկեղեցւոյն ընդհանրական մեծամասնութիւնը:

Իսկ Կովկասի կամ Ռուսաստանի հայութեան մէջ, ուր էր Հայաստանի Եկեղեցւոյն նուիրապետութեան կեդրոնը, Մայր Աթոռն Ս. Էջմիածնի, Ռուս պետութեան ազդեցութեան տակ կաշկանդուած մընաց, անկարող ոեւէ բարեկարգական շարժում ընելու: Նախ անոր համար որ Ռուս պետութիւն, իր Եկեղեցին — Ռուս Օրթօտօքս Եկեղեցին — վեր կը բռնէր ուրիշ բոլոր յարանուանութիւններէ, եւ պե-

տութեան ներքին քաղաքականութիւնն էր տիրապետեալ քրիստոնեայ ազգերու Եկեղեցական ճուղումը Ռուս Եկեղեցւոյ մէջ, եւ այս էր պատճառը որ Եկեղեցւոյ փոփոխութիւն ընողներ՝ կրնային դէպի ուս Եկեղեցին ընել իրենց փոփոխութիւնը, եւ ներելի չէր վերէն (ուսականէն) վար իջնել, այլ վարէն (ոչ-ուս Եկեղեցիներէն) վեր: Այս պատճառաւ նաեւ երկար ատեն հայ-կաթոլիկութիւն եւ հայ-բողոքականութիւն պաշտօնապէս չճանչցուեցան Ռուս պետութեան կողմէն եւ ի սկզբան թոյլ ալ չարուեցաւ կաթոլիկ կամ բողոքական փրօփականտի:

Իսկ Հայաստանեայց Եկեղեցին, իր Ամենայն Հայոց Կաթոլիկոսութեամբ, Ռուս կառավարութեան նախաձեռնութեան եւ հսկողութեան տակ խմբագրուած Հայոց յատուկ սահմանադրութեան (պօլօթէնիա) համեմատ կազմակերպեց իր վարչական դըրութիւնը, Ամենայն Հայոց Հայրապետին քով հաստատուեցաւ Սինօզ մը, ուսս պրօկուրօրի մը դիտապետութեամբ:

Այս պայմաններուն մէջ, Հայաստանի Եկեղեցւոյն բարեկարգութեան տեսակէտէն, միակ բարեկարգութիւնը որ եղաւ հաստատութիւնն էր Ներսէսեան Գալոպոլիսի Թիֆլիզ, Աշտարակեցի Ներսէս Արքեպ.ի Առաջնորդութեան ատեն (ետքը նաեւ Կաթոլիկոս) եւ Գէորգեան ձեմարանին յէջմիածին, Գէորգ Գ. Կաթոլիկոսի ջանքերով, պատրաստուած Եկեղեցականներ հասցնելու նպատակաւ, ինչպէս նաեւ հրատարակութիւնը՝ Արարատ ամսագրին, նպատակաւ համար ժողովրդական զարգացման:

Պէտք է խոստովանիլ որ այդ երկու կրթական հաստատութիւններ, թէեւ ոչ-խիստ Եկեղեցական դպրոցներ, պատրաստեցին թէ՛ Եկեղեցական եւ թէ՛ աշխարհական անձեր, յարմար Եկեղեցւոյն հոգեւոր

և վարչական ճիւղերուն: Եւ Գէորգեան ձեմարանէն նշանակելի խումբ մը նոյնիսկ Գերմանիոյ մէջ յառաջ տարին իրենց ուսումը եւ վկայուեցան իբրեւ մասնագէտ Աստուածարանական եւ փիլիսոփայական եւ երաժշտական ճիւղերու մէջ:

Եւ սակայն, դժբախտ իրողութիւն մը, այսպէս շատ բարձր արժէքով պատրաստուած ոյժեր չկրցան համադրուել ի սպաս Մայրենի եկեղեցւոյ բարեկարգութեան, վասն զի, իմ դատողութեամբ, ո՛չ միայն Եւրոպիոյ բողոքական համալրարաններուն եւ միջավայրերուն մէջ մասնագիտական ուսմանց հետեւողներ, բանասէրներ, դպրոցագէտներ կամ գիտնականներ եղած էին, առանց կրօնական բարձր տեսիլներուն յայեւ ուսւ միջավայրի եւ ուսւ եկեղեցւոյ պահպանողական ազդեցութեան տակ, ամբողջ ժողովուրդը լծացած էր, հանգստուէտ կենցաղի մը հրապրներուն մէջ. որովհետեւ եթէ «Ռուսիոյ» Հայութիւնը հարստահարուէր եւ հալածուէր «Թիւրքիոյ» Հայութեան պէս, քիչ մը տարբեր պիտի ըլլար հոգեւոր կեանքի դարգացման ընթացքը Մայր Աթոռի անմիջական հսկողութեան ենթարկուած հարուստ եւ բարեկեցիկ հայ ժողովրդեան մէջ:

Ռուս քաղաքակրթութեան այլասեռիչ ազդեցութիւններն ալ անդամալոյժ ըրին «Ռուսահայ» ժողովուրդին եւ «Ռուսահայ» եկեղեցականութեան ազատական թռիչքները, եւ յեղափոխական շարժումներու ծածուկ փրօփականտին մէջ, ընկերական-տրնտեսական կեանքին բարեկարգութիւնը մեծ չափով զբաղեցուց Ռուսահայ մտաւորականութիւնը եւ հակակրթիւն ստեղծեց Եկեղեցւոյ դէմ, որ՝ հակառակ իր առաւելութիւններուն, տկարացած էր կրօնքը եւ հոգեւոր դատաւարակրթիւնը հրապուրիչ ընծայելու պաշտօնին մէջ:

Կրնայ ըսուել որ թէ՛ Թիւրքիոյ եւ թէ՛ Ռուսաստանի մէջ յեղափոխական փրօփականտը, հետզհետէ տկարացուց Հայաստանի եկեղեցին, մանաւանդ երբ երկու երկիրներու հայ դպրոցներուն մէջ կրօնի դասերը վերածուեցան Հին եւ Նոր Կտակարանի պարզ պատմութեանց եւ քրիստոնէականի չոր ու ցամաք հարցուպատասխանին, եւ հետզհետէ այսչափն ալ նուազելով նուազելով, հայ դպրոցներու մէջ ծագուեցաւ կրօնքը:

Հայաստանի եկեղեցին մէկ է, իր ներքին եւ արտաքին յորինուածքով աշխարհի ամէն կողմ: Արդ՝ այս երեք տարբեր տիրապետութիւններու տակ բաժնուած, եւ իրարմէ բոլորովին տարբեր կրթութեամբ եւ դատաւարակրթեամբ առանձնացած ժողովուրդներու եւ պաշտօնեաներու մէջ, առանց մտնալու տիրոգ կառավարութեանց ալ ազդեցութիւնը, կարելի՞ է բւել թէ Հայաստանի եկեղեցին ինքզինք պահելէ աւելի բան մը կրնար ընել:

Ամէն անգամ որ, նոյնիսկ այս դժուարին պայմաններու մէջ, Հայաստանի եկեղեցին, եթէ ոչ ընդհանուր, գոնէ մասնաւոր կերպով բարեկարգական ձեռնարկներ ըրած է, քաղաքական լախտ մը իջած է իր գլխուն, եւ թափուած աշխատանքներ ոչնչացած են:

Բարեկարգութեան խնդիրը առնելով իր ընդհանուր հանգամանքով եւ արժէքով, պէտք է դիտել որ նոյնիսկ ատոր ըմբռնումն ու հասկցողութիւնը այլապսն է ամենուն քով, եւ այն ալ յստակ չէ եղած:

Ոմանց համար պաշտամունքին ձեւերուն փոփոխութիւնը, կարճութիւնը, բարեկարգական հիմնական խնդիր մըն է. ոմանց համար ամուրի եկեղեցական խնդիր մըն է. ոմանց համար ամուրի եկեղեցական դրութեան ջնջումը կեղրոնական կէտ մըն է. ոմանց համար էական է ճիւղահամարի թեթեւացու-

մը, եւայլն, եւայլն : Բայց իսկապէս բարեկարգութիւնը, եկեղեցւոյ ներքին եւ արտաքին յօրինուածքին, ոչ միայն հաւատքով եւ սիրով չէ փնտռուած, այլ նաեւ այդ կողմէն մտածող իսկ չկայ. որովհետեւ եկեղեցւոյ արտաքին յօրինուածքն անդին բան չեն տեսներ, եւ չեն կրնար տեսնել :

Ըստ իս, բարեկարգութիւնը դաստիարակութեան խնդիր մըն է : Արդէն կանխեցի ուրիշ խօսքերով զիտել տալ թէ՛ բարեկարգութիւնը ուղիղ կը համեմատի ժողովուրդի մը մտաւոր զարգացման :

Ասոր հետ ես կը հասկնամ եւ կ'ընդունիմ թէ եկեղեցւոյ մէջ առաջնորդող ղէմքեր, եկեղեցական թէ աշխարհական, հաւասարապէս պատասխանատու են եկեղեցւոյ բարեկարգութեան համար : Ասոնք պէտք է պատրաստեն գետինը, պէտք է առաջնորդեն ղէպի նպատակը ստոյգ բարեկարգութեան մը, որ, ըստ իս, կը պարփակէ հայ ժողովուրդին հոգեւոր դաստիարակութեան գործը :

Այս նպատակին հասնելու համար բարեկարգական ի՞նչ բաներ էական եւ կեդրոնական տեղ պիտի բռնեն, այսինքն Դաւանական եւ վարդապետական դժուարութիւնն^ը կան, պէտք է հարթել այդ դժուարութիւնները : Ժամերգութեան ձեւին մէջ, ամփոփում եւ կրճատում պէտք է, հարկ է ընդառաջ երթալ : Եկեղեցւոյն կենդանութեան եւ ոգեւորութեան համար լաւ պատրաստուած բեմ եւ ընտիր երաժշտութիւն պէտք է, պարտաւոր ենք լրացնել այդ պէտքը, եւայն եւայն : Ասոնք բոլորը աղէկբայց կը մնայ բուն ժողովուրդին հոգեւոր կամ կրօնական դաստիարակութիւնը, որ կապուած է հայ նոր սերունդին արուած կամ արուելիք քաղաքացիական դաստիարակութեան հետ :

Եւ այժմ, բուն խնդիրը հո՞ս է արդէն :

Յառաջացեալ երկիրներու եւ պետութիւններու մէջ կրօնական դաստիարակութիւնը իսպառ զատուած է քաղաքացիական դաստիարակութենէն. ուրիշ խօսքով, Եւրոպայի եւ Ամերիկայի դպրոցներուն մէջ կրօնքի դաս չկայ :

Եկեղեցիներն են որ ստանձնած են կրօնական դաստիարակութեան գործը :

Լատին եկեղեցին, զոր օրինակ, Ամերիկայի մէջ քաղաքացիական դաստիարակութեան գործն ալ ինքն ստանձնած է եւ պետական դպրոցներուն ջով իր նախանձելի դպրոցներով ոչ միայն Ամերիկեան քաղաքացին կը պատրաստէ, այլ նաեւ կը պատրաստէ կաթոլիկ Ամերիկացին : Լատին եկեղեցին, իր ժամերգութեան գրութիւնն ալ, պահելով հանդերձ իր լատինական նկարագիրը, վայելչացուցած է ամերիկեան կենցաղին պահանջներով :

Իսկ Ամերիկայի Բողոքական Եպիսկոպոսական Եկեղեցին, որ կազմախօսօրէն լատին է, եւ իր ինքնութիւնը կը շեշտէ գլխաւոր երեք կէտերու մէջ, (հերքում Պապական գերիշխանութեան, զուտ անգլիկէն լեզու աստուածային պաշտամունքի մէջ, եւ ամուսնացեալ եկեղեցականութիւն), ստանձնած է իր ժողովուրդին դաստիարակութիւնը իր դպրոցներուն եւ կիրակնօրեայ դպրոցներուն միջոցաւ :

Այս երկու եկեղեցիները միայն մատնանիչ կ'ընեն, որովհետեւ ասոնք կազմախօսօրէն նոյն են Հայաստանի Եկեղեցւոյն հետ, եւ բարեկարգութեան խնդրին մէջ, կարելի է երկուքն ալ աչքէ չհեռացնել :

Դարերէ իվեր Հայաստանի Եկեղեցին չէ ունեցած իր ազգային-եկեղեցական ժողովները, բացի այն առիթներէն որ կ'ընծայուէր իրեն՝ միայն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսները ընտրելու համար :

Այս Ազգային-Եկեղեցական Ժողովներուն գումարման անհնարութիւնը արդէն շատ պերճախօս եւ պատմական փաստ մըն է տիրող կացութիւնը բացատրելու համար:

Ինչ եղած է սակայն հետեւանքը այս աններելի թերութեան.

— Եղած է ինչ որ պիտի ըլլար իրերու եւ ժամանակի բերմունքով:

Այսինքն՝ Հայաստանի Եկեղեցւոյն ներքին յօրինուածքը չէ՛ այլայլած ամենեւին. բացի ինչ ինչ ազդեցութիւնէ, մասնաւորապէս Լատին Եկեղեցւոյ կողմէ: Իսկ արտաքին յօրինուածքը, պաշտամունք, ծէս, արարողութիւն, եւ այլն, պահելով հանգերձ իրենց ընդհանուր հայացի նկարագիրը, յարմարած են ինքնին տեղական պայմաններուն, մա՛նաւանդ Հայ գաղթավայրերու մէջ, եւ հետզհետէ ընկլուզուած են այդ գաղթավայրերու զօրաւոր եկեղեցիներուն մէջ. — բացառութիւն կարելի է համարել առ այժմ Հնդկահայ գաղութը, որ շնորհիւ իր Մարդասիրական ձեմարանին եւ իր հարստութեան՝ բաց կը պահէ Հայց. Եկեղեցին, որու բնիկ լեզուն՝ այլեւս սկսած է անհասկընալի ըլլալ գաղութի մեծամասնութեան, քանի որ քաղաքացիական կրթութիւնը անգլիական է:

Իիպոզարար դիտել տամ թէ միեւնոյն վիճակը պիտի ունենայ Ամերիկայի Հայց. Եկեղեցին, երբ գաղթային նոր նոր պատուաստներ դադրին, եւ հայախօս սերունդը անցնի երթայ օր մը: Ամերիկայի Հայց. Եկեղեցին աւելի դժբախտ պիտի ըլլայ, որովհետեւ չունի իրեն յատուկ «Մարդասիրական ձեմարան» մը, ո՛չ ալ հիմնադրամներ՝ դոնէ իր եկեղեցւոյն դռները բաց պահող եկեղեցականներ պահելու համար: — Այս կէտին պիտի

անդրադառնամ ետքը, երբ կարգը գայ խօսելու Ամերիկայի Հայց. Եկեղեցւոյն վրայ:

Իսկ այսօր, այսինքն 1915-էն սուրին, երբ Հայ Ժողովուրդը անցած է աշխարհաւեր պատերազմի արհաւիրքներէն, տասանորդուած, կողոպտուած, չքաւորուած, տեղահան եւ տարագիր իր մեծագոյն զանգուածով, Կիլիկիայէն, Կեդրոնական Հայաստանէն եւ Անատոլուի այլեւայլ կողմերէն, հայրենագուրկ եւ իրաւագուրկ միանգամայն, իր մնացորդը ապրեցնելու հոգերով ծանրարեոնուած, ի՞նչ կը նշանակէ Բարեկարգութիւն Հայց. Եկեղեցւոյ:

Ահա՛ այսօրուան խնդիրը իր պարզութեան մէջ:

Հայ Ժողովուրդին քաղաքական եւ տնտեսական այս սարսած ամբողջական վիճակը ամենեւին յարմար չէ՛ Եկեղեցական Բարեկարգութեան խնդիրը ուսումնասիրելու եւ լուծելու համար:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը, որ զըլուխ եւ առաջնորդ պիտի ըլլար բարեկարգական շարժման, ի վիճակի չէ, քաղաքական պատճառներով, Ազգային Ժողով մը հրաւիրելու Ս. Էջմիածնի մէջ:

Էջմիածնէն ետքը, Կ. Պոլսի Ազգային Պատրիարքարանն է որ պիտի կրնար, յանուն Մայր Աթոռոյ, մոխանորդարար, կազմակերպել այդ ժողովը, բայց այլեւս Պատրիարքութիւն չմնաց, իրեւ հետեւանք Ազգային Սահմանադրութեան ջրնջումին:

Հայ գաղթականութեանց նորագոյն կացութիւնը, որ գոյութիւն պահելու պայքար մըն է պարզապէս, ամենեւին յարմար չէ այսպիսի խնդրով մը զբաղելու:

Մէկ խօսքով, Հայ Ժողովուրդին քաղաքական

եւ անտեսական արդի կացութեան մէջ դրապէս անկարելի է Ազգային ժողովի մը գումարումը, այսինքն՝ Հայց. Եկեղեցւոյ Բարեկարգութիւնը ուղղակի Հայ ժողովուրդին եկեղեցական եւ աշխարհական ներկայացուցիչներուն գործակցութեամբ ուսումնասիրելու, որոշելու եւ վճարելու գործը:

Կը մնայ միայն ամենէն գործնական եւ ամենէն բանաւոր կերպը, — այսինքն՝ Հայց. Եկեղեցւոյ Բարեկարգութեան գործը ուսումնասիրել եւ յառաջ տանիլ Հոգեւոր Իշխանութեան կողմէն, աչքի առջեւ ունենալով կարծիքները, բաղձանքները, անաջարկները, ծրագիրները Հայց. Եկեղեցւոյ զաւակներուն, եկեղեցական թէ՛ աշխարհական, որոնք պիտի պատկերացնեն բուն ժողովուրդին հոգեկան փորձառութիւնները...:

Եւ Հայց. Եկեղեցւոյ ժողովուրդը, որ կը ներկայացնէ այսօրուան Եկեղեցին, պէտք է խոստովանիլ որ իրբեւ Քրիստոնեայ ժողովուրդ կը ներկայանայ իր եկեղեցւոյն աւանդութիւններով, աւանդական դաստիարակութեամբ: Եւ այս դաստիարակութիւնը, հոգեբանօրէն, այնքան խորունկ եւ հիմնական ազդեցութիւն րրած է մեր ժողովուրդի ներքին կեանքին վրայ, որ բաւական եղած է հոգւով Քրիստոնեայ, աւետարանական պահել զինքն: Այս է իրական պատճառը այն զարմանալի երեւոյթին, որ այս վերջին հալածանքներու ընթացքին ուշագրաւ եղաւ Հայ ժողովուրդին վրայ, երբ ողուով Քրիստոնեայ, էպպէս աւետարանով լուսաւորուած, բայց տգէտ մարդիկ՝ իրենց արեան գրնով չուրացան իրենց պարզուկ հաւատքը, եւ մնացին Քրիստոնեայ եւ կամ մեռան Քրիստոնեայ՝ նրման՝ Քրիստոնէական նախկին դարերու նահատակներուն եւ խոստովանողներուն: Դարձեալ այս է ի-

րական պատճառը, որ ուրիշներ ալ կեղծուրացութեամբ ուղեցին փրկել իրենց մորթը:

Եկեղեցիի մը արժէքը ինքնին յերեւան կու գայ տաղնապներու պահուն:

Եւ հաւատացեալ մը, որ չէ սորված թէ՛ Աւտուածաշունչ մատեանը քանի՞ զիրքերէ կը բաղկանայ, թէ՛ Սուրբ Գիրքին երրայակա՞ն կամ յունական օրինակները վաւերական կամ յանձնարարելի են, թէ՛ իր Տէրունական աղօթքը զրարա՞ր կ'ընէ կամ աշխարհաբար, թէ՛ ո՞ր յարանուանութեան մեթոտով դաստիարակուած է քրիստոնէութեան մէջ, եւ այլն, ասոնք բոլոր այդ խորհրդաւոր վայրկեանին, իր քրիստոնէական համոզումներուն եւ հաւատքին համար մեռնելու ըստէին՝ ոչընչութեան կը վերածուին, եւ բուն մարդը, ներքին մարդը, քրիստոնեայ մարդն է որ իր հնչակապ զէմքով կը փառաւորուի փորձութիւններու մէջ:

Այս է պատճառը որ ես մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայեմ Եկեղեցւոյ Բարեկարգութեան խնդրին մէջ, քրիստոնէական դաստիարակութեան փորձառական արժէքներուն քան թէ՛ ձեւերուն, — թէ՛ եւ կ'ընդունիմ եւ խորապէս կը գնահատեմ ձեւերուն իսկատիպութիւնը, ազնուութիւնը եւ պարզութիւնը:

Եւ իմ կարծիքով, ինչպէս որ կանխեցի դիտել տալ անգամ մը, Հայց. Եկեղեցւոյ Բարեկարգութիւնը պէտք է կատարուի իր հիմքերուն վրայ, իր աւանդութիւններուն վրայ: — Վասն զի քանկագին արժէք մը կայ այդ աւանդութիւններուն մէջ: Այն եկեղեցիներ, որ աւանդութիւն չունին, ենթակայ են յարաւեւ փոփոխութեան, ի՛նչ որ հաւասար է պատեհապաշտութեան: Այն պետութիւններ կամ կառավարութիւններ, որ աւանդու-

թիւն չունին, շուտով կը տկարանան եւ կը կործանին: Այն սուներ եւ գերզաստաններ, որ աւանդութիւններ չունին, կը քայքային:

Այսպէս շինուած է մարդը. ասիկա հոգերանական վիճակ մըն է: Եւ ասիկա մեծ ոյժ մըն է, որմէ պէտք է օգտուիլ սեւէ բարեկարգական խընդիրներու լուծման եւ կարգադրութեան ստեղծ:

Ամերիկայի Բողոքական բոլոր եկեղեցիներ, ըստ ինքեան տկար են, բազմաշարանուանական են, որովհետեւ աւանդութիւն չունին: Բայց պիտի ունենան օր մը, երկարատեւ թափառումներէ եւ խարխափումներէ ետքը: Եթէ, զոր օրինակ, Լուտերեան աւանդութեանց հաւատարիմ մնային Բողոքական եկեղեցիներ, աւելի զօրաւոր հանգամանք մը պիտի կրնային ներկայացնել հանդէպ Հրոտմի եկեղեցւոյն, որ աւանդապահ է գործնականապէս եւ կարելի է ըսել նաեւ աւանդապաշտ: Ամերիկայի Բողոքական եկեղեցիներուն անաւանդական նկարագիրը այնքան շեշտուած է, եւ անկէ յտուած է կամ տկարութիւնները այնքան սպառնալից եւ վտանգաւոր եղած են, որ ստիպուեցան զօրանալու միջոցներ գտնել, եւ այդ միջոցը գտան եկեղեցիներու համագործակցութեան (Co-operation) եւ դաշնակցութեան (Fédération) մէջ: Եւ հետզհետէ այս պիտի ըլլայ Ամերիկայի Բողոքական եկեղեցիներուն աւանդութիւնը:

Արդ՝ Հայց. Եկեղեցւոյ աւանդութիւնները պիտի յարգուին իր բարեկարգութեան ստեղծ: Չոր օրինակ, Հայց Եկեղեցին պիտի մնայ հարազատ մէկ անդամը Քրիստոնէական հին եկեղեցւոյն, որովհետեւ հաւատքի խնդիրներուն մէջ պիտի չհրաժարի առաջին Երեք Տրեգերական ժողովներու աւանդութենէն: Հայց. Եկեղեցին, զոր օրինակ, պի-

տի պահէ իր Հոգեւոր Իշխանութիւնը կամ Հայ Նըւերապետութիւնը, եթէ նոյն իսկ վաղուան Բարեկարգութեան մէջ, Հայ եկեղեցականներուն կենցաղին համար նոր ուղեգիծ մը որոշուի, եւ մարդիկ եկեղեցւոյ հոգեւոր պաշտօնի կոչուին միայն իրենց արժանիքով եւ ո՛չ թէ ամուրի կամ ամուսնացեալ ըլլալու հանգամանքով:

Եւ հիմայ, որ Հայց. Եկեղեցին, թողուեցաւ իր վիճակին, անկախ սեւէ քաղաքական պաշտպանութենէ եւ առանձնաշնորհումներէ, թէ՛ մեր փոքրիկ Հայաստանի մէջ եւ թէ՛ Հայաստանէն դուրս, ասիկա պէտք է ողջունուի իրրեւ բարեպատեհ առիթ, մեր եկեղեցւոյ Հոգեւոր Իշխանութեան կողմէն, եւ ձեռք առնուի Բարեկարգութեան խընդիրը, իր ամենէն գործնական կէտերուն մէջ, որոնք ուղղակի կապ ունին քրիստոնէական դաստիարակութեան եւ քրիստոնէական կենցաղի հետ:

Բարեկարգութեան այս կերպով առումը այնքան անհրաժեշտ պէտք մըն է, եւ հետեւաբար այնքան գործնական է որ քաղաքական նոր նոր յեղաշրջումներու եւ հալածանքներու հետեւանքով քայքայուած ժողովուրդի մը ներքին կեանքը վերահաստատուելու եւ անոր ազգային կեանքին միութեան վերահաստատութիւնը երաշխաւորելու համար անհրաժեշտ հարկ մըն է Բարեկարգեալ Եկեղեցի մը:

Իմ հասկեցած կերպով մատնանիչ պիտի ընեմ քանի մը գլխաւոր կէտեր.

Ա.— Ուսեալ եւ բարեպաշտ եկեղեցականութեան պատրաստութիւն:— Գօլէճական կրթութենէ անցած կամ անոր հաւասար կրթութիւն մը, նուազագոյն պայման պէտք է ըլլայ անոնց, որ կ'ուզեն եկեղեցական ըլլալ:— Գօլէճական կըր-

թութեան հետ, հաւատացեալ հոգի մը, բարեպաշտ նկարագիր մը: Միայն մէկը կամ միւսը բաւական չէ:

Բ.— Ամուրի կամ ամուսնացեալ կենցաղին ընտրութիւնը պէտք է թողուլ իւրաքանչիւրին ազատ կամքին:

Եկեղեցականի մը համար մասնաւոր իրաւունք պիտի չապահովէ իր ամուրի կամ ամուսնացեալ կենցաղը. ազատ պիտի ըլլայ ինքն իր ընտրանքին մէջ: Եւ եկեղեցւոյ նուիրապետական կարգերուն մէջ ունէ պաշտօնէին յառաջացման հիմ պէտք է ըլլայ իր ծառայութեան արդիւնքները, իր անձնական եւ պաշտօնական արժանիքը, մէկ խօսքով՝ պատրաստուած եւ արժանաւոր մարդը եւ ո՛չ թէ ամուրի կամ ամուսնացեալ ըլլալու հանգամանքը:

Գ.— Ժողովուրդին դաստիարակութեան համար նոր մեթոտ: — Այս մասին մեր եկեղեցին կրնայ որդեգրել Անկլիքան կամ որ նոյն է՝ Ամերիկեան Եպիսկոպոսական Եկեղեցւոյն մեթոտը:

Կարելի եղածին չափ հասնիլ Հայ Ժողովուրդի բոլոր խաւերուն եւ անոնց տալ հոգեւոր կամ քրիստոնէական դաստիարակութիւն մը, Աստուածային պաշտամունքին դատ:

Դ.— Աստուածային պաշտամունքը (Ժամերգութիւն, սրատարագ, եւլն. եւլն.) դորձնականապէս պատշաճեցնել ժողովուրդի ընկերային կեանքի պայմաններուն, որպէսզի ժողովուրդը կարող ըլլայ անտրրաունջ փութալ եկեղեցի, եւ չձանձրանալ պաշտամունքի երկարութիւններէն եւ անձահ գործազրուութենէն:

Այս հատուածին տակ կ'երթան Ժամերգութեան եւ Մաշտոցով կատարուած պաշտամանց ամփոփու-

մը, սրբազան երաժշտութեան բարեկարգութիւնը, կանոնաւոր քարոզութիւնը, ժողովուրդին գործնական մասնակցութիւնը պաշտամունքին, եւ ո՛չ թէ միայն պարզ ունկնդրութիւնը եւ հանդիսատեսութիւնը, ինչ որ հակառակ է Հայց. եկեղեցւոյ աւանդութեան:

Ե.— Հոգեւոր գրականութեան մշակոյթ մը, պարբերական թերթերով, զիրքերով, նպաստելու համար ժողովուրդի կրօնական դաստիարակութեան: Ասիկա անհրաժեշտ պայման մըն է, քանի որ հայ գաղտնեւոր մէջ կրօնական դասեր չկան այլեւս, եւ ինչ որ կայ այդ տխուրօտին ներքեւ աննշան բան մըն է:

Զ.— Տոմարական դժուարութիւն մը կար, որ վերջնապէս հարթուեցաւ կերպով մը, սակայն ասիկա չի նշանակեր թէ խնդիրը լուծուած է բոլորովին: Վասն զի տարբեր բան է նոր Տոմարը որդեգրել եւ տարբեր բան՝ նոր Տոմարի համաձայն տօներու նոր կարգադրութիւն մըն ալ ընել, որպէս զի ազգային նշանաւոր տօներ բերուին Կիրակիներու, եւ պարզուի Հայց. եկեղեցւոյ տօնակարգը, ինչ որ մեծապէս պիտի նպաստէ Եկեղեցւոյն ոգեւորութեան:

Ինչպէս որ կը տեսնուի, եկեղեցական բարեկարգութեան մէջ, եւ մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայեմ, եկեղեցւոյ դաստիարակչական դորձին, եւ չեմ ուզեր մտնել դաւանարանական խնդիրներու մէջ:

Ամենէն անհրաժեշտ խնդիրը Եկեղեցւոյն ոգեւորութիւնն է, եւ ի՛նչ որ կրնայ նպաստել այդ ոգեւորութիւնը յառաջ բերելու եւ պահելու համար զայն Եկեղեցւոյ մէջ, պէտք է առարկայ ըլլայ լուրջ ուղղորդութեան:

Այս հասկացողութեամբ եւ այս պայմաններու մէջ, կարելի է խորհիլ, աշխատիլ եւ գործի ձեռնարկել, առանց Ժամավաճառ ըլլալու:

Ինձ կը թուի թէ բոլոր անոնք, որ բարեկարգութեան վրայ կը խօսին ի դէպ եւ յանդէպ, եւ բարեկարգութիւն կը պահանջեն, կրնան վերեւ մատնանիշ եղած կէտերու վրայ կեդրոնացնել իրենց ուշադրութիւնը, իրենց բարի կամքը, իրենց ջանքերը, իրենց անկեղծ հաւատքը, իրենց սիրայօժար ծառայութիւնը: Վասն զի, պէտք է գիտել տալ, որ եկեղեցւոյ բարեկարգութիւնը ոմանց համար բերնի ծամոց է, ոմանց համար չքմեղանքի պատրուակ մը: Եւ այսպիսիներ Եկեղեցիէն ուժացած են կամ հեռու կը մնան, իրրեւ թէ հոգեկան գոհունակութիւն չեն զգար, այլեւայլ անկարգութեան պատճառաւ: Այսչափ միայն: Կարծես թէ իրենց հասկցած կամ ուզած ձեւով եթէ բարեկարգութիւն եղած ըլլար, իրրեւ հոգեսէր եւ բարեպաշտօն հայեր, ամենեւին բացակայ պիտի չըլլային Եկեղեցիէն:

Իմ փորձատութիւնս այս մասին սա՛ է որ Հայց. եկեղեցւոյ բարեկարգութիւն պահանջողներ ոչ մէկ կերպով պատրաստուած չեն խնդիրը քննելու ըստ արժանւոյն, եւ կամ գոհողութիւններ ընելու նիւթապէս եւ բարոյապէս: Մինչ պէտք էր եւ կ'արժէր որ գիտակցութեան հետ հաւատք, աշխատութեան հետ յարատեւութիւն, եւ յաջողութեան յոյսերուն հետ աղօթք, հոգեւոր, եւ եթէ ուզէք, հոգեբանական պայմաններ ըլլային՝ եկեղեցական բարեկարգութեան վրայ խօսելու եւ գործելու համար:

Իսկ մեր ժողովուրդին արդի քաղաքական կացութեան մէջ, այնպէս կը կարծեմ թէ Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութիւնը կրնայ առաջնորդ ըլլալ բարեկարգութեան վերոյիշեալ կէտերուն գործադրութեան մէջ, բարձրագոյն հաւանութեամբ Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, ճիշտ այն պատճառաւ որ Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութիւնը, Հայց. եկեղեցւոյ կրօնական վարչութիւն հաստատութիւններէն մէկն է,

եւ այժմ ալ, Հայաստանի սահմաններէն դուրս միակ կրօնական կեդրոնն է, որ Մեծն Բրիտանիոյ դրօշին ներքեւ կը վայելէ լիակատար ապահովութիւն եւ ապաստութիւն, եւ ասկէ դատ, աշխարհաւեր պատերազմի ընթացքին, զերժ մնացած ըլլալով սրբապղծութիւններէ, յափշտակութիւններէ ու աւերումներէ, իր բազմահմուտ Պատրիարքին հսկողութեամբ, ամէն տեսակ յարմարութիւն եւ իրաւունք ունի այդպիսի կարեւոր եւ նուիրական աշխատութիւն մը ի գլուխ հանելու համար:

Պէտք է կազմակերպել գործը եւ ձեռնարկել գործի, կոթնելով հայ ժողովուրդի յօժարութեան եւ պատրաստակամութեան վրայ, որոնք պիտի ապահովեն ձեռնարկին յաջողութիւնը՝ իր նիւթական եւ բարոյական կողմերուն մէջ:

Բարեկարգութիւնը իր գործնական ձեւին մէջ կամքի եւ դրամի խնդիր մըն է:

Կա՛մք պէտք է բարեկարգութիւնը թուղթի վրայ աղուոր աղուոր պատրաստելու համար:

Դրա՛մ պէտք է թուղթի վրայ պատրաստուած բարեկարգութիւնը գործադրելու համար:

Ուսեալ եկեղեցականութիւնը դրամով կը պատրաստուի եւ կը պահուի դրամով:

Արբազան երաժշտութիւնը դրամով է որ պիտի ապահովուի:

Հոգեւոր գրականութիւնը դրամով կը կազմակերպուի եւ կը ծաւալի:

Բարեկարգութեան կուսակիցներ չեմ կարծեր որ նոյն իսկ մտքէ անցուցած ըլլան թէ այս գործին յաջողութեան մէջ դրամը ամէնէն դրական ազդակը պիտի ըլլայ, եւ ասիկա պիտի ծանրանայ իրենց վրայ:

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅՑ. ԵԿԵՂ.ԵՑԻՈՅՆ

Գալով Ամերիկայի Հայ. Եկեղեցւոյն Բարեկարգութեան — որուն վրայ խոստացայ անդրադառնալ վերեւ — միեւնոյն սկզբունքներով է որ պիտի լուծուի խնդիրը: Եւ ես 1920 Հոկտ. 8 թուակիր տեղեկագրովս այդ խնդիրը ներկայացուցած եմ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին, որ բարեհաճեցաւ հրամայել «Ամերիկայի Հայոց թեմակալ Առաջնորդ Գեր. Տ. Տիրայր Եպիսկոպոսին» — «ստանալ Տ. Բարգէն Եպիսկոպոսից այդ տեղեկագրի պատմէնը եւ կարդալուց յետոյ, հրաւիրել Տ. Բարգէն Եպիսկոպոսին, Ամերիկայում գտնուող ձեռնհաս եւ կարող վարդապետներին, քահանաներին, ինչպէս եւ հիմուտ եկեղեցագէտ եւ հոգեւոր կեանքով հետաքրքրուող աշխարհականներին, եւ ձեր նախագահութեամբ քննելով այդ տեղեկագիրը, նորանում ցոյց տրուած բարեփոխման անհրաժեշտ եւ յոյժ կարեւոր կէտերով, արդիւնքը մասնակցող ժողովականների ստորագրութեամբ վաւերացնելով ուղարկել ի տես եւ ի վերջնական տնօրէնութիւն նորին Ս. Օծութեան»:

Այս հրամանը արուեցաւ Հայրապետական Դիւանի թիւ 290 եւ 1921 Սեպտեմբեր 1 թուակիր պաշտօնագրով, որ զժրախտարար բարձի թողի եղած է, թերեւս ա՛յն պատճառաւ՝ որ սակէ աւելի կենսական եւ այժմէական խնդիրներով զբաղած է Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդարանը:

Ամերիկայի Հայ. Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան մասին գրելու ատեն վերոյիշեալ տեղեկագրիս մէջ, դիտել տուած էի, թէ իւրաքանչիւր գաղութ պէտք է ունենայ այս երկրին մէջ իր եկեղեցւոյն սեփական շէնքը: Այս պէտքը խնամքով կը շեշտեմ հոս ալ: Յետոյ՝ ըսած էի.

— «Պէտք է Ամերիկայի Հայ. Եկեղեցւոյ պաշտօնեաները պատրաստել Ամերիկայի դպրոցներուն մէջ»:

Ամերիկայի մէջ Հայ Եկեղեցականը պէտք է պատրաստուի ամերիկեան կրթութեամբ եւ դաստիարակութեամբ, որպէս զի կարող ըլլայ մէկ կողմէն Հայ. Եկեղեցին կենդանի, հետաքրքրական եւ զբաւեչ ընել Ամերիկահայ նորահաս սերունդին, իսկ միւս կողմէն դիտնայ Հայ. Եկեղեցին ներկայացնել Ամերիկայի բազմաթիւ եկեղեցիներու շարքին, մեր եկեղեցւոյ դարաւոր իրաւունքին ու փառաւոր դիրքին արժանի եւ վայել կերպով մը:

«Ամերիկահայ նոր սերունդը հազիւ թէ հայերէն կը խօսի: Նա ամերիկացի է իր դադափարներով, իր զարգացումով եւ իր կենցաղով: Այս սերունդը որպէս զի չի կորսուի իրբեւ Հայ, պէտք է որ կապուի իր Մայրենի Եկեղեցւոյն եւ հասկնայ զայն, եւ որպէսզի կարող ըլլայ հասկնալ իր Մայրենի Եկեղեցին, պէտք է որ անդլիերէն քարոզ լսէ իր եկեղեցւոյն մէջ:

«Վեհափառ Տէր, ասիկա թող զարմանալի չթուի Ձեր Ս. Օծութեան, որովհետեւ ասիկա անխուսափելի եւ անյետաձգելի պահանջ մըն է Ամերիկայի հայ գաղութին համար, բոլորովին անկախ մեր կամեցողութենէն, ինչպէս որ այս պահանջը եղած է անցելոյն մէջ եւ է՛ այժմ այլայեղու եւ այլարարաւ Հայոց մէջ: Ձոր օրինակ, Արեւմտեան Հայոց եկեղեցիներուն մէջ Քարոզը կը արուի քիւրճերէն լեզուով, երբ ժողովուրդը քիւրճալիս է, եւ նոյն իսկ ծառու ընթերցուածներ մերթ ընդ մերթ քիւրճերէն կը կարդացուէին: Անկիւրիոյ Հայք քիւրճալիս էին, եւ ես ստիպուած էի քիւրճերէն քարոզել հոն: Արաբերէն, Քրդերէն խօսող Հայոց մէջ նոյն լեզուներով կը քարոզէին: Նոյնպէս Արեւելեան Հայոց մէջ, եթէ

չեմ սխալիր, վրացերէն եւ նոյն իսկ ռուսերէն քարոզ խօսելու հարկը զգալի եղած է:

«Ասիկա երեւոյթ մըն է, որ ուղղակի կը ծագի միջավայրի պայմաններէն, եւ այդ պայմաններ չա՛տ աւելի հզօր են Ամերիկայի Հայոց դաղթային կեանքին մէջ, եւ հետեւաբար, կարելի չէ որ մեր Ազգային եւ Հոգեւոր Վերին Իշխանութիւնք անհոգ եւ դժկամակ կենան այդ երեւոյթին հանդէպ»:

Անդիներէն քարոզի պէտքը այսօր անդամ մըն ալ կը չեչտուի, որովհետեւ Ամերիկա գրեթէ փակեց իր դռները դաղթային հոտանքը դաղրեցնելու համար, եւ Հայերը, որ ամէնէն վերջին տեղը կը բռնեն դաղթային թուաբաժնի (քօթա) ցանկին մէջ, առ այժմ պիտի չկրնան խուժել Ամերիկայէն ներս՝ նոր պատուաստումներ ընելու այս գաղութին վրայ, բնաշխարհի շունչով եւ աւանդութիւններով, քիչ մը մտ'ը կենդանութիւն արծարծելու հայութեան այս շատ ցրուած բեկորներուն մէջ:

Անդիներէն քարոզի հետ, անդիներէն Կիրակնօրեայ դպրոցներ պէտք է կազմակերպուին Մայրենի Եկեղեցիներու ծոցին մէջ:

Ստուգիւ, հիմա տեղ տեղ հայ դպրոցներ կան փոքրիկներու համար, կան նաեւ քանի մը Կիրակնօրեայ հայ դպրոցներ: Բայց ասոնք բաւական չեն տիրոջ պահանջներուն զոհացում տալու. վասն զի այս դպրոցներ, բոլորովին կղզիացած, տեղական հանգամանք մը ունին, եւ չեն կազմակերպուած գիտնական մեթոտներով, եւ պարզապէս արդիւնք են հայ ծնողաց ազգային-աւանդական զգացումներուն, այնպէս որ գործը իր այս հանգամանքովն իսկ տեսական չէ, հետեւաբար չերաշխաւորեր դրական արդիւնք ապագայի համար: Մինչ Ամերիկայի հայ գաղութին համար պէտք եղածն է Կիրակնօրեայ դպր-

րոցի դրութիւն մը, որ պարտաւորիչ ըլլայ ամէն տեղ, ուր որ հայեր կան խմբուած:

Այս Կիրակնօրեայ դպրոցներու մէջ հայերէն եւ անդիներէն լեզուներ կրնան գործածուիլ քով քովի, անշուշտ ժամանակի մը համար, այսինքն՝ ջո՛րջափ աշակերտներ փոքրիկ են եւ անոնց անդիներէնը դեռ զօրաւոր չէ՛: Բայց որովհետեւ հայ փոքրիկներ հետեւեալ կը յառաջանան անդիներէնի մէջ եւ կը զօրանան, եւ անոնց հայերէնը նոյն համեմատութեամբ կը կաղայ, կը տկարանայ, եւ օր մըն ալ բոլորովին կը դադրի մտաւոր դարգացման գործիք մը ըլլալէ, այս պատճառաւ անդիներէնն է որ կը մնայ եւ պիտի մնայ Կիրակնօրեայ դպրոցներու լեզուն, եւ ամերիկահայ նոր սերունդը, որ հետզհետէ պիտի ըլլայ հիմ սերունդ, անդիներէնով պիտի դաստիարակուի իր Մայրենի Եկեղեցոյ ծոցին մէջ, պիտի սիրէ իր նախնեաց Հայաստանեայց Եկեղեցին:

Եթէ Ամերիկայի հայ գաղութը հարուստ եւ զօրաւոր ըլլար, եւ կարող եղած ըլլար Ամերիկայի կաթոլիկներուն պէս իրեն սեփական դպրոցներ պահել. դպրոցներ, ուր զօրաւոր հայերէն մըն ալ պիտի մըշակուէր, անշուշտ Ամերիկահայր ամենեւին պէտք պիտի չունենար անդիներէն լեզուի՝ իր եկեղեցիներուն եւ Կիրակնօրեայ դպրոցներուն մէջ:

Իրողութիւնները այսպէս իրենց պարզութեան եւ մերկութեան մէջ դիտելէ ետքը, կը մնայ ընդունիլ զանոնք եւ ըստ այնմ սկսիլ գործի: Իսկ գործի սկսելու համար, դրամ պէտք է: Ո՛ր տեսակէտէն եւ որ անկիւնէն ալ դիտես խնդիրը եւ ուղես լուծել զայն, դրամ պէտք է:

Եթէ Ամերիկայի Հայ գաղութը չհետաքրքրուի իր ապագայով, շատ տխուր վախճան մը պիտի ունենայ Հայց. եկեղեցին այս երկրին մէջ, որ սակայն, իրրեւ կրօնական երկիր, ատակ եւ ընդունակ

է հետաքրքրական եւ խանդավառ հանդամանք մը տալու անոր (Հայց. եկեղեցւոյն) :

Ամերիկայի հայ գաղութի ապագային վրայ խօսելու ատեն, յաճախ, իբրեւ օրինակ կը յիշուին հայկական հին եւ հնագոյն գաղութներու ճակատադրական վախճանը, աշխարհի ամէն կողմ : Այսինքն՝ ըսել կ'ուզուի թէ ի՛նչ ալ ընես, Ամերիկայի հայ գաղութը, ուշ կամ կանուխ, դատապարտուած է կորսուելու այս երկրին մէջ, հալումով եւ ձուլումով :

Ասիկա շիտա՛կ է : Բայց ասիկա չի նշանակեր թէ Հայց. եկեղեցին ալ կրնայ կորսուիլ, հալիլ ու ձուլուիլ : Ըստ իս, կարելի է Ամերիկայի մէջ պահել Հայց. եկեղեցին, ամերիկեան բազմաթիւ եկեղեցիներու շարքին, հերիք է որ Հայ գաղութը կարող ըլլայ հասկնալ իր պարտքը եւ իբրեւ զինուոր կատարել զայն :

Հ. Գր. Վ. Գովրիկեան, Վիեննայի Մխիթարեանց Աբրահայրը, երեք ստուար հատորներ նուիրեց Դրանսիոյումնիոյ հայ գաղութին պատմութեան*, որոնց վերջին հատորին մէջ կը վերլուծէ այն պատ-

* Ա. Հատոր՝ Հայք Յեղիսաբեքուպոլիս Դրանսիոյումնիոյ, 1680—1779. Ազգ. Մանդրն. ԺԱ. տպ. 1893, Վիեննա : Երես՝ Ժ+533 :

Բ. Հատոր՝ Դրանսիոյումնիոյ Հայոց ՄԵՏՐԱՊՈՒԼԻՍԸ կամ Նկարագիր Կերլա Հայաբաղաբի ի գիր եւ ի պատկերս. Ազգ. Մանդրն. ԺԹ. տպ. 1896, Վիեննա : Երես՝ Թ.+352 :

Գ. Հատոր՝ Հայ Արձանք կամ Յիշատակարաններ Հին եւ Նոր Եղիսաբեքուպոլսոյ Հայաբաղաբէն. Ազգ. Մանդրն. ԽԹ. տպ. 1904, Վիեննա : Երես՝ Ը+658 :

ճառները բացատրելու համար թէ ինչո՞ւ «Եղիսաբեքուպոլսոյ ազգայինները հիմակ ա՛յն աստիճանի նուազած, ազգայնութեան ոգին կորսնցուցած, ինկած ու փնացած են» :

Չորս պատճառներ մատնանիչ կ'ընէ այս փճացման համար .

1.— Ծագկեալ վաճառականութեան խլուրը Հայոց ձեռքէն եւ ասոր հետեւանքով գաղութին ցրուիլ եւ նուազիլը :

2.— Օտարներու հետ ամուսնութիւն : «Հասարակօրէն, պղտիկ ազգը՝ մեծին մէջ կ'ընկղմի, անոր մէջ կը կորսուի, ու անկէ կը կլլուի :— Ազգային ազնիկ մը, հունգարացւոյ հետ ամուսնանալով — հունգարական օրինաց համեմատ — իր ազգութիւնը կը կորսնցնէ» :

3.— «Եղիսաբեքուպոլսեցւոց ազգայնութեան ոգւոյն եւ լեզուին կորսուելուն վրայ առանց ազգեցութեան չմնաց Վենետիկի Մխիթարեանց ձեռք քաշելը :— Յո՛րչափ Մխիթարեան հարք դպրոց ունէին Եղիսաբեքուպոլսոյ մէջ՝ աղաք հոն, քիչ շատ հայերէն կը սորվէին, կը լսէին, ու կը խօսէին : Բայց երբ յարաբերութիւնները փոխուեցան՝ պատուական հայրերը կամաց կամաց մէկզի քաշուեցան . . . Միով բանի՛ ազգին հետ ունեցած յարաբերութիւննին զրեթէ բոլորովին կտրեցին .— որով՝ ազգն ու ազգայնութեան ոգին՝ քիչ հարուած չընդունեցաւ» :

4.— «Աշխարհական քահանայք հայերէն լեզուին ուսումը սորվելու շատ անհոգ եղան : Աս բանս հետորզհեաէ այնչափի հասաւ, որ մեր օրերը՝ հազիւ աստուածային պաշտաման ամենէն հարկաւոր կտորները քիչ մը կը հասկնան . . . Ասոր բնական հետեւութիւնն ան է, որ չեն կրնար հայու պէս մտածել ու զգալ : Ուստի սիրա, հոգի ու կարողութիւն չունին

զփոզոփուրդը յորդորելու եւ քաջարեւելու որ ազգայնութեան ոգին, ազգային լեզուն սորվին ու պահեն: — Ո՞ւր թողունք զա՛ն ալ, որ զլեզուն չհասկընալնուն, եւ կամ, ազգին ասելութիւն ունենալնուն — չենք գիտեր — հայերէն եկեղեցական լեզուն՝ հունգարերէնի փոխեցին»:

Ծ.— Հայ պաշտօնատարներուն եւ ուսուցիչներուն տեղ օտարածիններուն դրուելը, եւ հայոց ցըրուելը պետական «սուր քաղաքականութեամբ»:

«Շատ յարմարութեամբ կրնանք այսօրուան Երեսօրէնութեան մը կամ մարդու մը, որուն գլուխն անանկ իջուածք մ'եկած է, որ զինքն անկարող կ'ընէ մտածելու, շարժելու, գործելու: Միտք ունի, բայց չի կրնար շիտակ խորհիլ, լեզու ունի, բայց չի կրնար խօսիլ, ձեռք ոտք ունի, բայց չի կրնար շարժել: Բոլորովին անկարող եղած է...»: (Գ. Հատոր էջ 634—642):

Պէտք է գիտել որ «Դրանսիրուանիոյ ազգայինը Հայաստանի առաջին կարգի գերդաստաններէն սերած են: Իրենց նախնիքը Անի քաղաքին բնակիչներէն են:— Արեւելքին այս նշանաւոր ազգը՝ սփռեց քաղաքականութիւնը, ծաղկեցուց գիտութիւնը, երեսելի բրաւ մատենագրութիւնը, տածեց արուեստները եւ հետո երկիրներ տարաւ իր ծաղկեալ առեւտուրը...»:

«Մեր նախնիքն 1239ին ելան Անիէն, ուստի եւ 433 տարի բնակեցան Խրիմ, Լեհաստան ու Մոլդաւիա: Այսչափ ժամանակի մէջ՝ չորս անգամ սփռուեցան թողուլ իրենց կալուածները, իրենց տներն ու նոյն իսկ իրենց շարժական ստացուածքներուն մէկ մասը, մինչեւ որ ոտուրնին Դրանսիրուանիա դրին: Եւ գարմանալին ա՛ն է, որ մինչդեռ այս երկիրը գաղթող օտար ազգերը ճրի երկիրներ, տեղեր ու

կալուածներ ընդունեցան, մեր նախնիքը՝ բարձր գնով գնեցին այն երկիրներն, ուր իրենց քաղաքներ ու տներ չինեցին»: (Ազգ. Մտեգրն. ԺԹ. էջ 1—2):

Ասիկա ցոյց կուտայ թէ Դրանսիրուանիոյ հայը, ընտիր դասակարգի ժողովուրդ, հարուստ, վաճառական մարդիկ, հո՞՞՞ գաղութ հաստատեցին իրենց իսկ դրամով գնուած կալուածներու վրայ, ինչ որ կը ներկայացնէ բոլորովին նպատաւոր պայմաններու ամբողջութիւն մը՝ այդպիսի դաղթականութիւն մը իսկ պահելու համար: Եւ բաղդատելով Դրանսիրուանիոյ հայ գաղութին պայմանները Ամերիկայի հայ գաղութի պայմաններուն հետ, կ'արժէ գիտել որ՝ Ամերիկայի մէջ կորսուելու վտանգը աւելի անմիջական եւ իրական է հայ գաղութին համար քան երկրորդ հայ գաղութը կը կորսուի ճիշտ անոր համար որ իր Մայրենի Եկեղեցին կը թողուի իր բախտին:

Միւսնոյն վտանգը կ'սպառնայ Ամերիկայի Հայց. եկեղեցւոյն՝ եթէ թողուի ան իր բախտին եւ գաղբի ըլլալէ կեդրոն մը հայացի աւանդութեանց եւ ազբուր մը ազգային-կրօնական ներշնչումներու:

Վերագոյն փութացի մատնանիչ ընել այդ վտանգը՝ ակնարկելով Հնդկահայ գաղութին, որ կարող եղաւ իր հայացիութիւնը պահել իր Մարդասիրական ձեւաբանով, եւ սէտք է աւելցնել իր հաստատուն հասոյթներով՝ եկեղեցիները դոնէ կանգուն եւ բաց պահելու համար:

Ամերիկայի հայ գաղութը հիմնովին զուրկ է այդպիսի առաւելութիւններէն, եւ հետեւաբար աւելի արագ եւ տխուր ապագայ մը կ'սպասէ իրեն քան ուրիշ անհետացած հայ գաղութներուն ապագան: Եթէ այս գաղութը չչարժի եւ չգործէ իր Մայրենի Եկեղեցւոյն բարեկարգ պայծառութիւնը ապահովե-

լու համար այն բոլոր հնարաւոր եւ բանաւոր միջոցներով, որոնք անհրաժեշտ են :

Եւ ես, արդէն, յայտնեցի իմ համեստ կարծիքս թէ որոնք են այդ միջոցներ :

Եւ այն բարեկամներ, որոնք պարտաւորեցին զիս գրել Հայց. Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան վրայ, վստահ եմ որ յա՛ւ պիտի սերտեն Ամերիկայի Հայց. Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան խնդիրը, իբրեւ առաջին միջոց անոր պահպանութեան եւ տեւականութեան, եւ պիտի ջանան ոգեւորել Ամերիկայի Հայութիւնը, որ անտարբերութեամբ փրկիսօփայութիւններ չընէ, այլ ընդհակառակն, զգայ ու գիտնայ թէ իր պարտքն է խորհիլ, գործել եւ տա՛լ իր Մայրենի Եկեղեցւոյն բարեկարգ ու պայծառ պահպանութիւնը ապահովելու համար այս երկրին մէջ :

(վերջ)

ՇԱՐԱԿԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Չայն. Բկ. :

— Ի վերայ վիմի հաւատոյ շինեցեր ըզքո Սուրբ գեկեղեցի. գաա պահեա ի խաղաղութեան :

Ի տանարի սրբութեան քո քեզ երգեն մանկունք. տո՛ւր սոցա գառատ քո գողորմութիւն :

Եկայք ժողովուրդք ի տանարի փառաց Քրիստոսի. տո՛ւք ամենեքեան օրհնութիւն ի բարձունս :

Քանզի քագաւորն Քրիստոս պաակեաց գաա ըստանչելի փառօքն իւրովք. տո՛ւք ամենեքեան օրհնութիւն ի բարձունս :

Ի սմա եւ գօրք հրեշտակաց դասաւորեալ սօնեն. տո՛ւք ամենեքեան օրհնութիւն ի բարձունս :

— «ԹԱԳԱՒՈՐ ԵՐԿՆԱԻՈՐ, ԶԵԿԵՂԵՑԻ ՔՈ ԱՆՇԱՐԺ ՊԱՀԵԱ, ԵՒ ԶԵՐԿԸՐՊԱԳՈՒՍ ԱՆՈՒԱՆԴ ՔՈՒՄ ՊԱՀԵԱ Ի ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ» : ՇԱՐԱԿԱՆ :

ՇԱՐԱԿԱՆ Ս. ԷՋՄԻԱՆՆԻ

Զայն. ԳԿ.:

— Էջ Միածինն ի Հօրէ եւ յոյս փառաց ընդ նմա.
ճայնի հընչեցին սանդարամետ անդընդոց:

Տեսեալ զոյս մեծ հայրապետին Գրիգորի,
պատմէր ցնծութեամբ հաւատացեալ արքային:

Եկայք շինեսցուի սուրբ ըզխորանն լուսոյ. քան-
զի ի սմա ծագեաց մեզ յոյս ի Հայաստան աշխարհի:

ՇԱՐԱԿԱՆ

ԲԱՐԳԷՆ ԵՊՍ. Ի ԳՈՐԾԵՐԸ

Ա. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. ԿԻԼԻԿԻԱ (արտատպուած Լուսնայէն), Տըփ-
լիս, 1896, Ը. ԾԼ. էջ 40:

2. ԾՈՎՔ, ՏԼՈՒՔ, ՀՈՒՄԿԼԱՅ (արտատպու-
ած Հանդէս Ամսօրեայէն եւ ճոխացուած սրբագրու-
թիւններով, Յաւելուածներով եւ քարտէսով մը),
Վիեննա, 1904, Ը. ծԼ. էջ Ը+119:

3. ԿՈՂՈՏ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՊԱՏՐԻԱՐԺ (մասամբ
արտատպուած Հանդէս Ամսօրեայէն եւ ճոխացուած
սրբագրութիւններով եւ յաւելուածներով), Վիեննա,
1904, Ը. ծԼ. էջ Ը+227:

4. ԵՂԻՇԷ. Քննական Ուսումնասիրութիւն (պը-
սակուած Յովսէփ-Իզմիրեանց մրցանակով. արտա-
տպուած Հանդէս Ամսօրեայէն). Վիեննա, 1908, Ը.
ծԼ. էջ ԻԸ+436:

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ
ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ (ԵՂԻՇԷ Քննական Ուսումնասիրութիւն
գերբէն յատուուած գլուխներ Նոր Յաւելուածնե-
րով) տպ. Վ. եւ Հ. Տէր Ներսէսեան, Կ. Պոլիս,
1912, Ը. ծԼ. էջ ԺԶ+102:

Բ. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

6. ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՏՕՆԱՅՈՅՅԸ, Տօնացոյցի եւ
Տօներու մասին կարեւոր եւ պարզ գիտելիքներ. տպ.
Յ. Մատթէոսեան, Կ. Պոլիս, 1901, Ը. ծԼ. էջ 86:

7. ՄԻՆԱՃԱԹ (Տուա՛ Քիթապը), յատկապէս
պատրաստուած թուրքերէն խօսող Հայոց Համար).
Երրորդ տպագրութիւն Օսմ. Գործակցական Ընկե-
րութեան. 1913, 16 ծալ. էջ ԻԳ. +304:

8. ՔԱՐՈՋՆԵՐ, Ա. Հատոր. տպ. Յ. Մատթէոս-
եան, Կ. Պոլիս, 1904, Ը. ծԼ. էջ ԺԵ+388:

Գ. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

9. ԼՈՅՍ Շարքաթերթ Եկեղեցագիտական,
Նոր Շրջան, Առաջին Տարի, ապ. Վ. Մինասեան
(Գ. Պաղտատեան), Կ. Պոլիս, 1906. Հատոր Ա.
Գ. ծԼ. էջ Ը+1252.— Հատոր Բ. 1906. Դ. ծԼ. էջ
Ը+1240:

10. ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Պատմանեան Գրիգոր Պատ-
րիարքի (Յառաջարան եւ Բնագիր, արտատպուած
Բանասէրէն) Փարիզ, 1908. միջակ Ը. ծԼ. էջ Դ+149:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ

ՄԱՅՐ ՅՈՒՅԱԿ, Կ. Պոլսի Ազգային Մատենա-
դարանին 300ի մօտ հայերէն Ձեռագիրներուն:

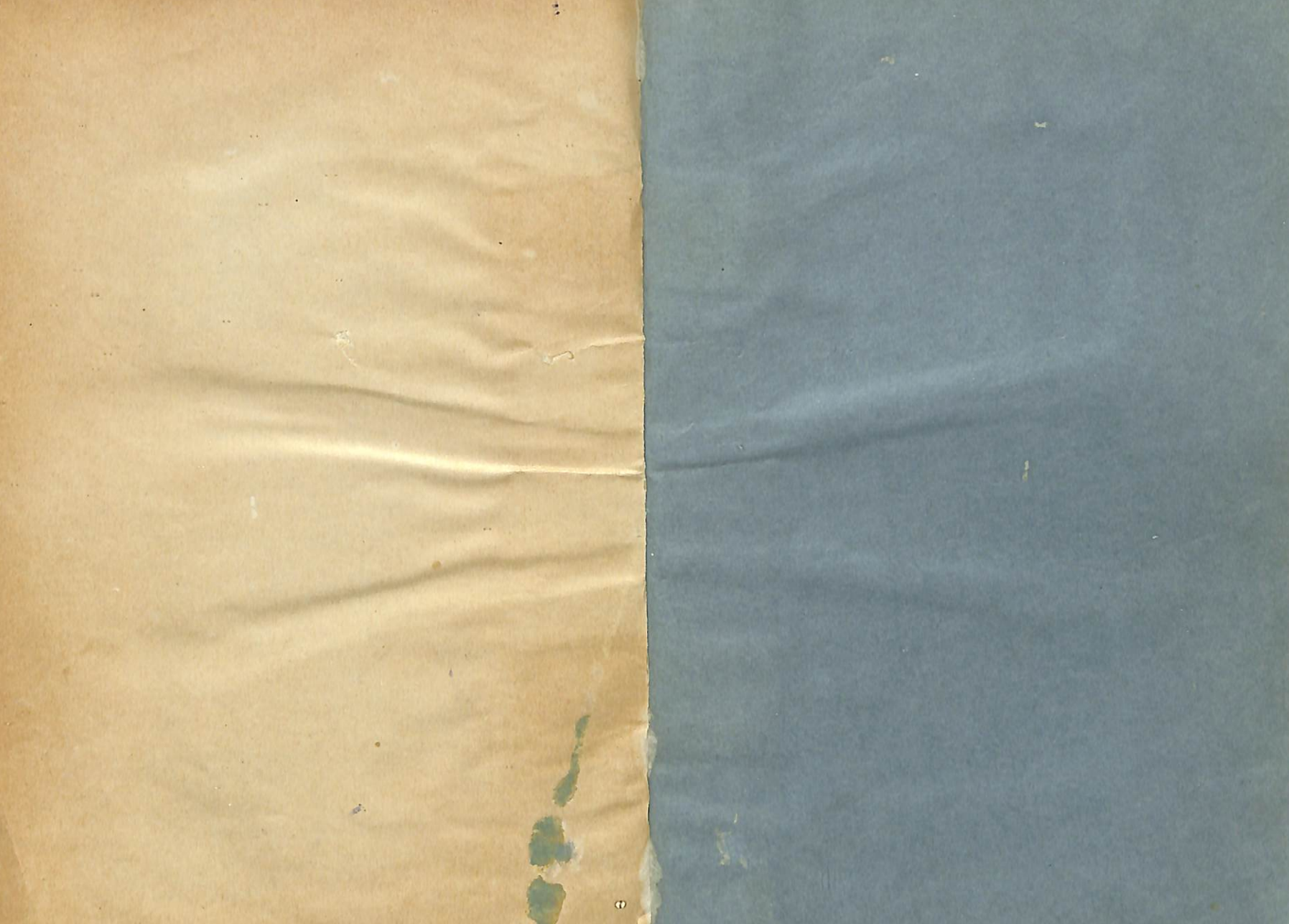
ՄԱՅՐ ՅՈՒՅԱԿ, Անկիւրիոյ Կարմիր-Վանքի հա-
յերէն Ձեռագիրներուն:

Պատմութիւն Կիլիկիոյ Կարողիկոսութեան:

Պատմութիւն Անկիւրիոյ Առաջնորդութեան:

Պատմութիւն Հայ Անթէպի:

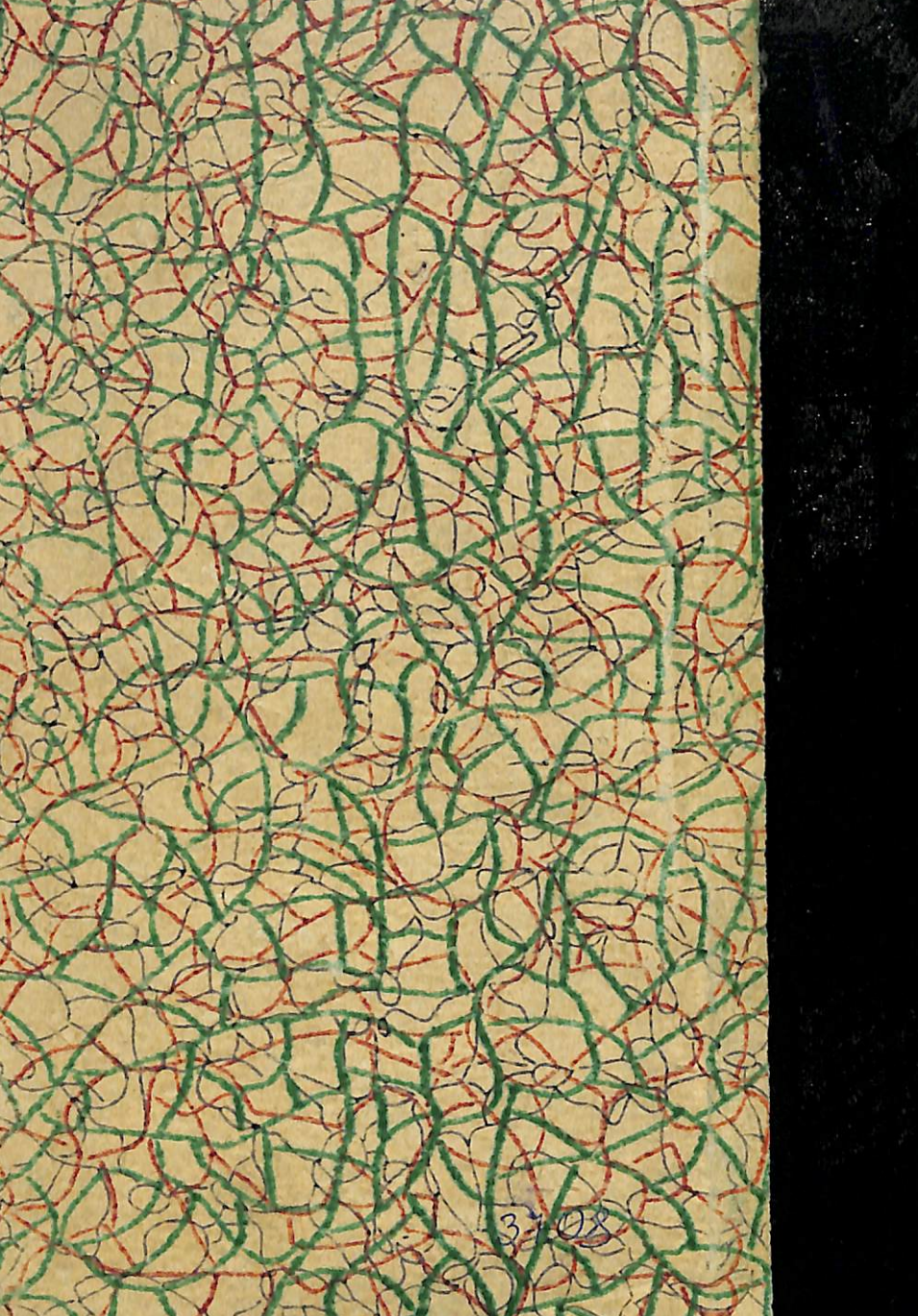

3830

« Ազգային գրադարան

NL0030661

3108